

De Molukken als Spaans-Portugees slagveld, 1500-1600

Dr. Chris de Jong

Waar in modern historisch onderzoek naar de 16de eeuw de Indische archipel en zijn plaats in het grotere verband van de betrekkingen tussen het Iberische schiereiland en Azië aan de orde komen, gaat de aandacht meestal uit naar de grote lijn. Dit laat ruimte voor een kleine detailstudie. Na een kennismaking met de Molukken, zal gekeken worden naar 1. het verschil in optreden van de Portugezen en de Spanjaarden tegenover de Molukse bevolking, 2. de manier waarop de laatste hiermee is omgegaan, 3. welke gevolgen dit voor het Portugese handelsimperium in maritiem Zuidoost-Azië gehad heeft.

Prolegomena

Sinds zijn ontstaan uit de samenvoeging van Castilië en Aragon aan het eind van de 15de eeuw onder één kroon was Spanje een van de twee machtsblokken op het Iberische schiereiland. Het andere was Portugal. Een korte toelichting over de achtergronden van de strijd die beide hebben uitgevochten over de hegemonie over de wereldzeeën in het algemeen en over de specerijeilanden in de Indische archipel in het bijzonder is hier op zijn plaats.

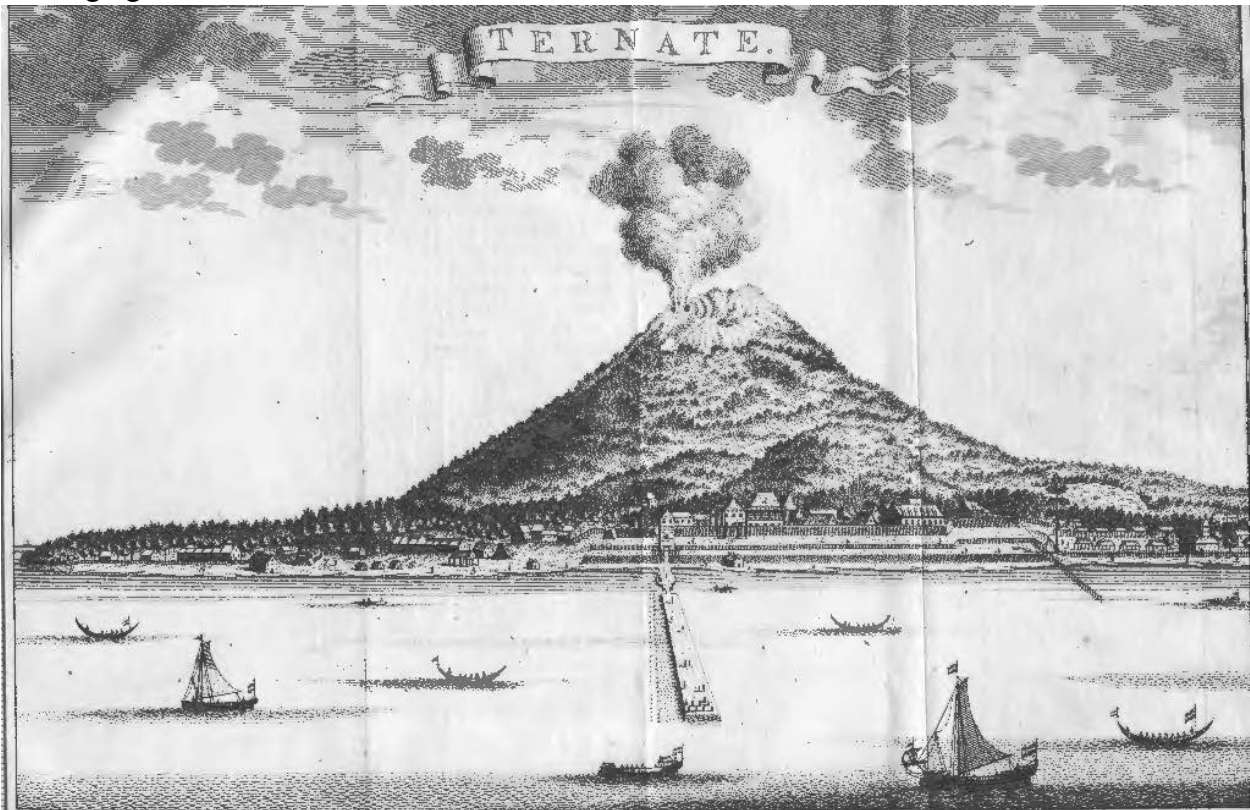
Het begrip “volkssoevereiniteit” maakte aan het begin van de moderne tijd geen deel uit van het Europese staatsrecht. Ook in Azië was het onbekend. Tot aan Napoleon, en in sommige delen van Europa ook daarna, heerste het dogma van het vorstelijk absolutisme, dat inhield dat een land en een volk het eigendom waren van de monarch. Zowel om een eind te maken aan de rivaliteit tussen de Spanjaarden en de Portugezen in de Middellandse Zee en Atlantische Oceaan als om een antwoord te geven op door de Turken en Noord-Afrikaanse en andere kapers gepleegde mensenroof, had paus Nicolaas V in 1455 in de bul *Romanus Pontifex* bepaald dat de Portugezen de onbeperkte en exclusieve heerschappij kregen over alle door hen onderworpen en nog te onderwerpen niet-christelijke volkeren en andere vijanden van Christus. In combinatie met een aantal aanvullende bullen en besluiten (die niet geheel van onderlinge tegenstrijdigheden vrij waren) leidde dit in 1494 tot het Verdrag van Tordesillas, dat de aardbol onder Portugal en Castilië (Spanje) verdeelde. Hiertoe werd een demarcatie-meridiaan door de Atlantische Oceaan getrokken: alles ten westen hiervan was Castiliaans (Spaans), alles ten oosten Portugees.

Dit was van direct belang voor de vragen omtrent het “eigendomsrecht” van de Molukken. Deze eilanden lagen volgens de Spanjaarden ten westen van de Atlantische demarcatie-meridiaan. Maar geografische kennis was in die tijd zeer beperkt – men gebruikte nog Aristoteles, Plinius en Ptolemeus – en Amerika stond omstreeks 1500 op geen enkele kaart. Fernão de Magalhães en anderen dachten dat ze door naar het westen te varen in de Molukken terecht zouden komen zonder de Spaanse helft van de wereld te verlaten. Het probleem was deels veroorzaakt door de Portugezen, die geprobeerd hadden de Spanjaarden en anderen te misleiden door (na 1510) de Molukken op hun kaarten ergens anders te plaatsen dan waar ze werkelijk lagen. De Magalhães slaagde erin de Filippijnen te bereiken door naar het westen te varen, al moest hij een omweg langs de zuidpunt van Z.-Amerika maken. In het Verdrag van Zaragossa van april 1529 tussen Spanje en Portugal werd de demarcatielijn vanuit de Atlantische Oceaan over de polen door de Stille Oceaan doorgetrokken, 297½ *legua* (ca. 1250 km) ten oosten van de Molukken, waardoor die eilanden in de Portugese helft

van de wereld lagen. Ook de Filippijnen lagen in de Portugese wereldhelft, maar de Spaanse koningen Karel I (*1500-†1558; koning 1516-1556; = keizer Karel V 1519-1556) en zijn zoon Philips II (1527-1598) hebben dit genegeerd. Toen de Filippijnen vanaf 1565 definitief door Spanje werden ingelijfd, hebben de Portugezen zowel langs diplomatieke weg als met militaire middelen geprobeerd dit te verhinderen, maar zonder succes. Na de unie van de kronen van Spanje en Portugal in 1580 verdween dit probleem van de politieke agenda; toen de kronen in 1640 weer gescheiden werden, waren de Portugezen uit de Molukken verdwenen.

1. De Molukken

Specerijen oefenden reeds vóór het begin der christelijke jaartelling een grote aantrekkingskracht uit op Europese, Chinese, India'se en andere fijnproevers en medicijnmeesters; het is niet onmogelijk dat onder de kruiden en aromatische harsen en houtsoorten die in de 2de eeuw vC vanuit India en Ceylon via de Rode Zee en Alexandrië naar Rome aangevoerd werden al specerijen uit de Molukken waren.¹ Dat specerijen, als ook verschillende soorten hars, sandelhout en andere (sub-)tropische geur- en smaakstoffen, waaraan Zuidoost-Azië zo rijk was, grote commerciële waarde hadden was derhalve al eeuwen bekend, al zullen de actuele marktprijzen in de eerste plaats bekend zijn geweest aan prauwvaarders en handelaars, die daardoor veel grotere winsten konden opstrijken dan de boeren in de productiegebieden. Maar voor het besef van de tussenhandelaars en opkopers werd dit gerechtvaardigd door de risico's die ze namen en door de kosten en investeringen die aan hun handelsreizen voorafgingen.

Ternate, in: Du Bois, *Vies des Gouverneurs Généraux*, 18-19.

Toen kort na 1500 de eerste Europeanen in de Molukken arriveerden, groeiden de beste kruidnagelen op een vijftal eilanden voor de westkust van (het huidige) Halmahera (ook: Manrica, Batochina, Batoquina): van noord naar zuid waren dat Ternate (Terrenate), Tidore (Tidor, Tadore), Moti (Motir, Mutir), Makian (Machian) en Bacan (Bachian). Het waren deze vijf eilanden die oorspronkelijk de

1 Plinius, *Historia naturalis*, I, vi; *The Geography of Strabo*, I, 149; Lardner, *The history of maritime and inland discovery*, I, 56-57; Hall, "Economic History of Early Southeast Asia", 195.

Jailolo (of Gilolo, een rijkje op de westkust van Halmahera), Makian en Bacan volgden. Hiermee traden de eilanders toe tot een gemeenschap van miljoenen min of meer gelijkgestemde gelovigen, die de halve globe omspande. Dat betekende meer nog dan voorheen toegang tot een enorme politieke en socio-economische omgeving, die hun voorstellingsvermogen misschien te boven ging maar die grote handelsvoordelen en kansen op macht, rijkdom en aanzien bood. Het waren Chinese, Buginese, Javaanse, Maleise en India'se handelaars die de bevolking van de Molukken voortdurend herinnerden aan de mogelijkheden die hun specerijen op de wereldmarkt boden. Als gevolg hiervan raakten in de loop van de 15de eeuw de teelt en export van kruidnagelen in een stroomversnelling en breidde het gebied waar ze geteeld werden zich vanuit de Molukken over andere eilanden in het oostelijke deel van de Indische archipel uit, zoals Huamual (of: Hoamoal, West-Ceram), Hitu (Noord-Ambon), Buru, Manipa en de Rajah Ampat-eilanden. De kruidnagelen die buiten de eigenlijke Molukken geteeld werden hebben echter nooit dezelfde kwaliteit bereikt. In 1599 noteerde een Nederlandse zeeman dat de nagelen die buiten de vijf Molukse eilanden groeiden “en heeft niet veel te bedieden, ende en is bij de vijf eerste niet te ghelijcken”³⁾

Deze economische veranderingen hadden in de Molukken ingrijpende maatschappelijke gevolgen. Zoals de Middeleeuwse kerk in Europa tal van kunstuitingen en folklore in zich heeft opgenomen en min of meer gekerstend, zo werd in de Molukken de traditionele religie deels vervangen door, deels opgenomen in de nieuwe religie en werden bepaalde gebruiken, rituelen en voorwerpen van een nieuwe zin en betekenis voorzien. Islamitische predikers uit Egypte, Mekka en Malakka kwamen hun zegje doen in nieuwgebouwde moskeeën, de tulband deed zijn intrede, vrouwen verloren hun betrekkelijke onafhankelijkheid en werden in maatschappelijke positie gedegradeerd tot pionnen op het dynastieke en politieke schaakbord en vulling van het harem van de vorsten. Een ongepaste blik op een vrouw van een hoofd werd onmiddellijk met de dood bestraft – althans daar werd mee gedreigd, de werkelijkheid was meestal geheel anders, zoals Europese zeelui later tot hun genoegen ondervonden. Het Arabische schrift en voedselwetten werden ingevoerd (varkens werden verboden, ook die aan boord van Europese schepen op de rede, maar men bleef wel wijn drinken en exporteren, daar Ternate veel uitstekende *tuak* (palmwijn) produceerde), huwelijken werden geformaliseerd en, evenals het erfrecht en de erfopvolging der vorsten, volgens islamitisch recht geregeld.

Hoewel de hoofdenfamilies soms op gespannen voet met elkaar leefden, waren ze via huwelijken met elkaar verbonden. Net als in Europa waren huwelijken onderdeel van de dynastieke politiek, dienden het belang van de clan (etnische groep) en ondersteunden de eigen positie. Gewoonlijk werden na een gewonnen oorlog door de overwinnaar vrouwen, kinderen en andere leden van de hofhouding van de verslagen partij opgeëist, die vervolgens als slaven, echtgenotes of bijvrouwen van de overwinnaar de vrede moesten garanderen en de greep van de winnende partij op de verslagen tegenstander verstevigen. Hoewel de vorst en zijn mannelijke entourage veel vrouwen hadden, soms honderden, was slechts één vrouw de eerste, de hoofdvrouw. Zij was bij bepaalde gelegenheden aan de zijde van haar man aanwezig en vergezelde hem soms op zijn tochten. Ze diende van gelijke geboorte als haar man te zijn, wat betekende dat het aantal geschikte huwelijkskandidaten beperkt en de kans op inteelt vrij groot was. Zo kon het gebeuren dat drie zonen van de in 1521 overleden

---

3 “Waerachtigh verhael”, 39; cf. Donkin, *Between East and West*, die merkwaardigerwijs het Timorese sandelhout tot de specerijen rekent.

sultan van Ternate gehuwd waren met dochters (als eerste vrouwen) van de vorst van Tidore, terwijl een der weduwen van de sultan eveneens een dochter van de vorst van Tidore was: stiefschoonmoeder en (half-)zuster verenigd in dezelfde persoon.

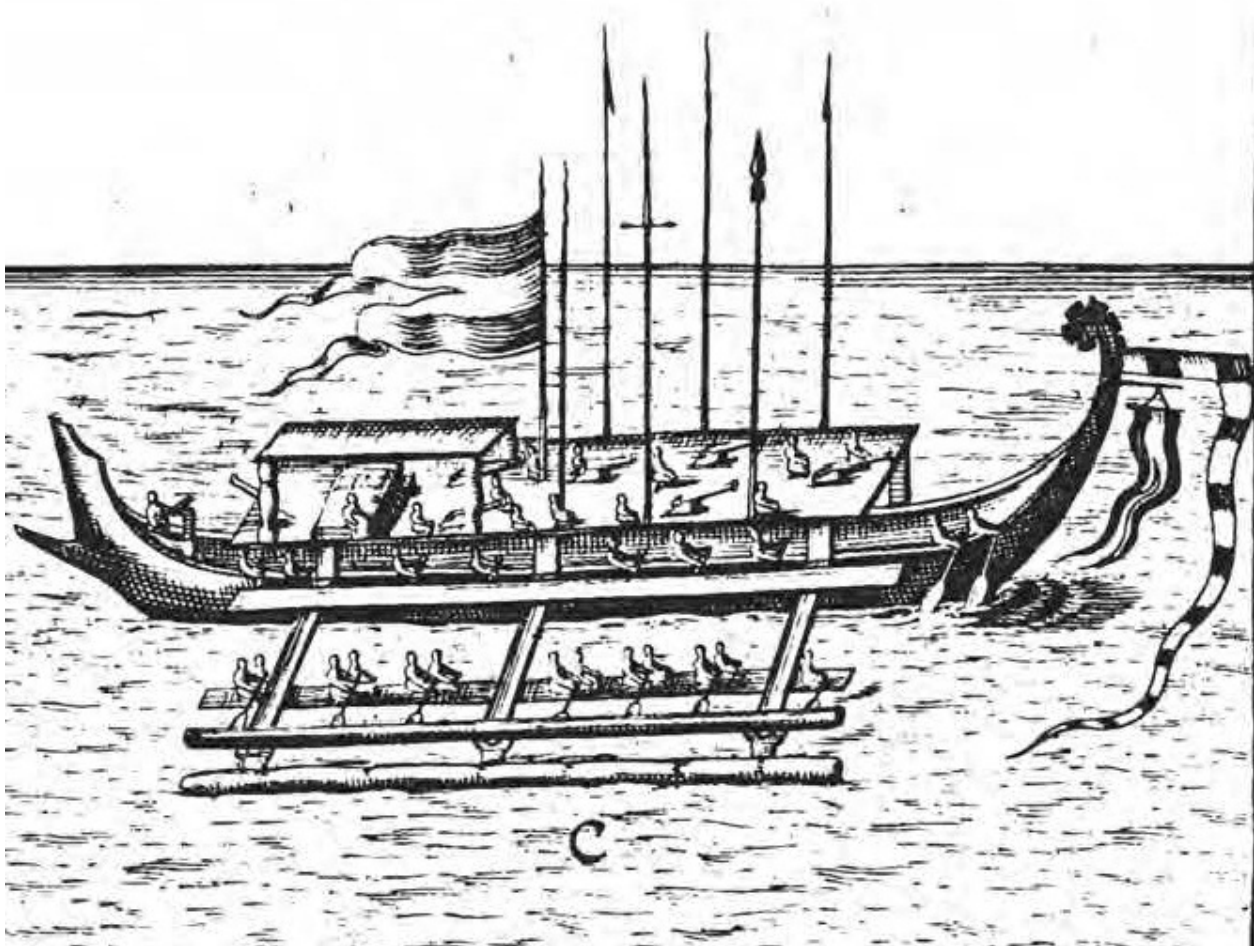
Sultan (onder de parasol) van Ternate gaat ter moskee, in: “Waerachtigh verhael”, plaat 26.

Voorzover de Europeanen aan het begin van de 16de eeuw konden beoordelen, waren de betrekkingen tussen de Molukse eilanden hiërarchisch gestructureerd.⁴⁾ Machtsverhoudingen en allianties mochten tijdelijk wisselen, de meest vooraanstaande vorst was de sultan van Ternate; de hoofden van naburige eilanden en clans beschouwde hij als zijn vazallen. In de praktijk kwam het erop neer dat de sultan van Ternate de omringende vorstehuizen en eilanden – met wisselend succes – direct of indirect regeerde via familiebanden, waarbij hij tot op zekere hoogte beschouwd kon worden als een soort Molukse pater familias. De overige hoofden zagen op hun beurt elkaar en andere vorsten en hoofden als hun minderen.

Het beleid van Tidore was er in de regel niet op gericht om hegemonie over zijn noorderbuur te verwerven, als wel via bondgenootschappen met en invloed binnen de Ternataanse elite een tegenwicht te handhaven. Beschouwde Al-Mansur, de sultan van Tidore van vòòr 1512 tot zijn dood in 1526, de hoofden van verschillende eilanden ten noorden en noordoosten van Halmahera en het hoofd van Moti als zijn minderen, voor Yusuf, een der twee moslim-heersers op Halmahera, had hij wegens diens hoge ouderdom groot respect. Aangezien Tidore in die dagen een groot deel van het eiland Halmahera beheerste, kozen beide heersers op aandringen van Al-Mansur de zijde der Spanjaarden. Toen de laatsten in november 1521 voor de kust van Tidore voor anker lagen, ontvingen ze

4 Over het wereldbeeld van de Ternatanen en de legenden en mythen die daaraan ten grondslag lagen, zie Van Fraassen, “Dynamiek in een gespleten wereld”; en zijn *Ternate*.

de hoogbejaarde Yusuf meermalen hartelijk en met veel plichtplegingen, kanongebulder en vuurwerk aan boord.⁵

Kora-kora van de sultan van Ternate, in: “Waerachtigh verhael”, plaat 22.

1.2. Ternate's handel

De machtspositie van Ternate ten opzichte van de overige Molukse eilanden was gebaseerd op haar handel en de hiermee samenhangende betrekkingen met verder weg gelegen eilanden en vorsten. Hiertoe beschikte ze over een imposante vloot van handels- en oorlogsprouwen, kora-kora's, die van het eilandsultanaat een geduchte maritieme mogendheid maakten. In 1599 telde de vloot van de sultan ruim 30 schepen, die elk tussen de 30 en 60, sommige zelfs tot 200 bemanningsleden hadden en met vier, vijf of zes kleine stukken geschut waren uitgerust. Op de rest van het eiland waren nog eens 40 kora-kora's voorhanden, die in geval van oorlog bemand en ingezet konden worden en ook diaspora-Ternatanen hielpen soms met kora-kora's. Handel, expansie van grondgebied en overheersing – of het streven daarnaar – van naburige hoofden en eilanden vormden de pijlers van Ternate's dynastieke en “buitenlandse” politiek. Aan het begin van de 16de eeuw reikten de invloed en de

---

5 Burney, *A Chronological History*, 144; Amoretti, *Voyage round the World*, 369.

contacten van Ternate aanzienlijk verder dan die van Tidore en strekten zich uit van Mindanao (Magindano), Luzon, Borneo en de Sulu-archipel in het noorden tot Ambon, Flores en Timor in het zuiden en van Celebes (Manado, Sangir, Luwuq, Banggai, Buton) in het westen tot Oost-Ceram en Nieuw-Guinea in het oosten.

1.2.1 Migranten

De Grote Oost, een naam die latere generaties aan het immense eilandenrijk ten oosten van Celebes gaven, fungeerde als toeleveringsgebied van Europa, India en China van gedroogde vis, harsen en bijenwas die gebruikt werden voor ondermeer verlichting, specerijen, eetbare vogelnestjes, parels, sandelhout, schildpadschilden, tripang (zeekomkommer) en paradijsvogels en als afzetmarkt van wapens, kleding en luxegoederen van het Aziatische vasteland. Migranten van Java, Celebes en het Maleisische schiereiland vestigden zich in de Grote Oost in de verzamel- en productiegebieden. Op Ternate en Tidore was hun aantal relatief gering en daar hebben ze zich met de autochtone bevolking vermengd.⁶ Maar op grotere eilanden als Celebes, Bacan, Halmahera, Buru, Ceram, Ambon, de Rajah Ampat-eilanden, de Kei- en Aru-eilanden en Timor heeft zich een tweedeling voltrokken: migranten vestigden zich langs de kust, op strategische plaatsen die gelegen waren langs drukke scheepvaartroutes en aan beschutte baaien, waar ze zich, behalve op de landbouw, visserij en jacht, toelegden op de uitvoer van zee- en bosproducten. Die werden hen aangeleverd door de oorspronkelijke inwoners, die zich hoofdzakelijk in de binnenlanden of meer afgelegen streken en op naburige eilanden ophielden.⁷

De autochtone boeren en verzamelaars waren via kredieten en leningen aan de prauwvaarders en hun “middlemen” (de migranten) gebonden. Door prijsmanipulatie en door ervoor te zorgen dat ze meer kochten dan ze konden leveren, werden de autochtone eilanders in een permanente staat van schuld en slavernij gehouden. Op deze manier probeerden de handelaars hun markt af te schermen en de concurrentie van andere prauwvaarders en opkopers – en in de 16de eeuw van Europeanen – tegen te gaan. De migranten op de eilanden moesten ervoor zorgen dat wanneer de prauwvaarders arriveerden er voldoende voorraad zee- en bosproducten in de schuren klaar lag.

1.2.2 Nieuwe rijkdom

Onder deze migranten waren bereisde en wereldwijze lieden. De Spaanse veroveraars van de Filippijnen ontmoetten in 1565 op Oost-Borneo een *nakoda* (scheepskapitein), die in de loop der jaren de Molukken, de Filippijnen, Java, Malakka, India en China bezocht had, en naast zijn eigen taal en Maleis, verschillende vreemde talen sprak.⁸ Al bijna een halve eeuw eerder, in 1521, verbaasde een bemanningslid van de vloot van De Magalhães zich over het drukke prauwverkeer in de wateren van Noord-Celebes, Borneo, de Filippijnen, Halmahera, de Molukken en Timor. Hij zag er vissers, handelaars, piraten, en vorsten en hun gezanten die op inspectiereis of juist aan een rooftocht bezig waren, oorlog voerden of in een naburig vorstendom hun bruid of schatting ophaalden. De inlandse hoofden en hun entourage bezaten Chinees porselein, koperen en bronzen drums, trompetten, wol,

6 Van Fraassen, *Ternate*, I, 31.

7 Voor de pre-historie van de Indische archipel, zie het werk van Bellwood c.s.

8 Blair, *The Philippines, 1493-1898*, II, 116-117.

brokaat, gouden sierraden en potten, parfum, juwelen, zijden kleding met gouddraad geborduurd uit China, Turkse zwaarden en vesten, oorlogs- en statieprauwen met zijden baldakijnen en parasols, en sliepen “on mattresses stuffed with cotton and covered with silk, and for coverlids had Cambaian [Gujarat] chintzes”⁹

De inname van Malakka door de Portugezen in augustus 1511 en de introductie van een systeem van monopolies, concessies en handelspassen hinderden de inheemse prauwvaart aanvankelijk maar weinig. De controle was gebrekkig, het gebied te uitgestrekt, de corruptie te groot en onuitroeibaar. Voorzover nodig hielden de Molukkers zich aan de regels van de nieuwe heersers der zee en voorzover mogelijk ontrokken ze die. Voor de bevolking was de interinsulaire handel essentieel om te overleven. Chechilideroix, een zoon van sultan Abu Leis van Ternate (1500-1521),¹⁰ verkeerde “on very friendly terms” met de Portugese commandant van Malakka, wat hem in eigen kring een gezaghebbend man maakte. Hij was voor de Portugezen altijd tot wederdienst bereid. Hij wilde een gezochte Portugese renegaat, Pedro Affonso de Lorosa, die sinds 1505 zestien jaar in de Indische archipel had verbleven, waarvan de laatste tien jaar in de Molukken, aan de Portugese autoriteiten in Malakka uitleveren. Zover kwam het niet, de Spanjaarden namen hem en zijn Javaanse vrouw en hun kinderen mee naar Europa.¹¹

---

9 Amoretti, *Voyage round the World*, 369, 374, 375.

10 Pigafetta en tijdgenoten noemden hem rajah of sultan Abu Leis of Abu Lais. In een (door de auteur ter beschikking gesteld, waarvoor dank) ongepubliceerd ms. noemt Hans Hägerdal hem Boleife Bayan SIRRullah. Van Fraassen, *Ternate*, II, 13, geeft: Bayan SIRRullah kaicil Léliato, alias Boleif, alias Abu Leis.

11 Amoretti, *Voyage round the World*, 369.

2. Komst der Portugezen

2.1. Sneller, goedkoper, betrouwbaarder

Allerlei factoren van politieke, economische, technische en wetenschappelijke aard maakten het wenselijk en mogelijk dat de naties van het Iberische schiereiland zelf de specerijen (en tal van andere Aziatische goederen en producten) in de landen of streken van herkomst gingen halen, zoals de exorbitante prijzen die er in Europa voor betaald moesten worden, de enorme moeite die het transport via het Midden-Oosten naar Europa vergde en de daarmee samenhangende onbetrouwbaarheid van de aanvoer.¹²⁾ Het moest sneller, goedkoper en betrouwbaarder.¹³⁾

Het waren niet alleen economische en politieke motieven die de Portugezen naar Azië dreven. Het stichten van kolonies en onderwerpen van vreemde volkeren was een van God gegeven opdracht, gericht op de beschaving en opvoeding van het niet-christelijke deel der mensheid. Alleen al de namen van de schepen die naar Azië (en elders) werden gezonden en van de forten die er gebouwd werden, getuigden van de grote rol van het christendom, in de 16de eeuw de Rooms-Katholieke variant, bij dergelijke ondernemingen. In Lissabon (alsook in Madrid en de meeste andere Europese hoofdsteden tot in de 20ste eeuw aan toe) werden kolonies en overzeese handelsposten gezien als vooruitgeschoven vestigingen van het christelijke en beschaafde Europa in een verondersteld barbaarse wereld. In hun bekeringsijver werden de Iberianen aangespoord door het gevoel God's uitverkoren volk te zijn, een gevoel dat was ingegeven en werd versterkt door hun – voor die tijd ongeken- de – successen in Azië en Amerika.

Op de puinhopen van hun Aziatische veroveringen stichtten de Portugezen een reeks met beampten, kooplui, missionarissen, priesters en soldaten bemande forten en handelsposten (factorijen) met kantoren, huizen, kerken en pakhuizen, tezamen de *Estado da India* genoemd, van waaruit ze zowel de handelsvaart in de Indische Oceaan trachtten te controleren als Lissabon bevoorraadden met Oriëntaalse goederen. In 1511 namen ze Goa aan de westkust van India in, sindsdien hun belangrijkste commerciële, bestuurlijke en militaire centrum in Azië, de standplaats van de gouverneur en onderkoning van de Portugese bezittingen en de zetel van de aartsbisschop.¹⁴⁾

Portugal was geen natie van vrije kooplui en handelaars, zoals bijvoorbeeld de laat-Middeleeuwse stadstaat Venetië dat tot op zekere hoogte wel was, waar naast de staat ook particuliere handelaars de (streng gereguleerde) ruimte kregen. De Portugese kroon had het monopolie op de uitrusting van de specerijshepen en hun handel, alhoewel anderen, zoals geselecteerde handelshuizen, bankiers, leden van de hofhouding en andere koninklijke favorieten en particulieren, tegen betaling hierin een aandeel konden nemen.¹⁵⁾

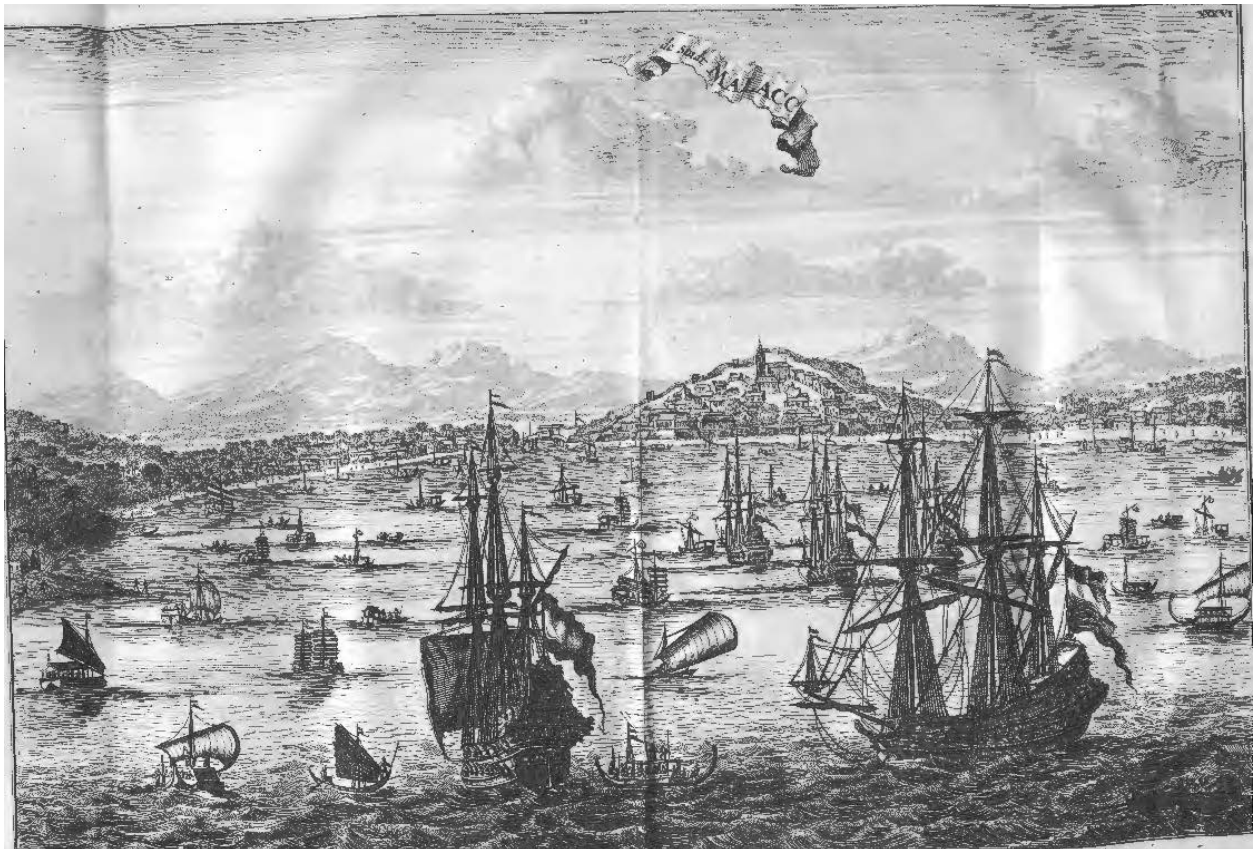
12 Voor de greep die Italiaanse steden als Venetië, Genua, Napels, Pisa en Amalfi alsmede de islamitische machthebbers in het Midden-Oosten tegen het einde van de Middeleeuwen op de economische bedrijvigheid en handel in het oostelijke deel van de Middellandse Zee hadden, zie Scammell, *The World Encompassed*, hfdst. 3, 4.

13 Zie Scammell, *The World Encompassed*, hfdst. 5.

14 Het diocees Goa werd opgericht in 1534. In 1558 werd het gesplitst in de diocesen Cochin en Malakka. Vanaf dat moment stonden de Molukken (en later Ambon) onder de suffragaanbisschop van Malakka, dat behoorde tot het aartsbisdom Goa. Vanaf 1654 behoorde Ternate tot het Spaanse aartsbisdom van Manilla. Twee decennia later was het Rooms-Katholicisme uit de Molukken verdwenen. Jacobs, *Documenta Malucensia*, I, 14*, 15*; *Itinerario*, 24.

15 Scammell, *The World Encompassed*, 269.

Hoewel de Portugezen de kunst van de kanonnendiplomatatie als geen ander beheersten, hoede men zich voor simplificatie als zouden ze bij hun komst in Azië bestaande idyllische en harmonische samenlevingen verstoord of te gronde gericht hebben. De werkelijkheid was dat ze zich hebben ingevoegd in een zeer complexe wereld van vijand- en bondgenootschappen, dynastieke en godsdienstige twisten en conflicterende politieke en commerciële belangen. Ze schiepen geen nieuwe handelsroutes maar probeerden bestaande over te nemen of onder controle te krijgen. Uiteraard waren er enorme culturele verschillen, zoals de in het oog lopende weduweverbrandingen in India, die daar enkele eeuwen langer doorgingen en op grotere schaal voorkwamen dan de verbranding van heksen en ketters in Europa. Bovendien waren de Portugezen wegens hun superieure bewapening, grotere rijkdom, snellere schepen en betere logistiek meestal efficiënter in zaken van oorlog, handel en bestuur dan hun directe concurrenten en tegenstanders. Maar superieur of niet, evenzeer als alle andere belanghebbenden waren ze onderdeel van een groot en gecompliceerd politiek en militair

Malakka, in: Schouten, *Reistogt naar en door Oostindiën*, II, prent 36.

spel, dat vele regisseurs, winnaars en verliezers kende.

Dit veelkoppige Portugese monster, de *Estado da India*, hoewel nooit volledig geslaagd in zijn opzet de levant-handel te beheersen, begon na een halve eeuw fatale tekenen van ouderdom en slijtage te vertonen, doch met het Europese mercantilisme, dat met de komst van de Portugezen in Azië zijn intrede deed, was het anders gesteld. Dat werd – in aangepaste vorm – door volgende generaties

Europese kolonialen overgenomen en bleef in de door de Engelsen en de Nederlanders beheerste territoria de overheersende economische ideologie. Dat duurde totdat zich met de neergang van het economische *ancien régime* van beide naties en hun respectieve handelsvehikels in Azië, de East India Company en de Ned. Handelmaatschappij, in de tweede helft van de 19de eeuw het begin van het einde van het koloniale tijdperk (althans wat beide N.W.-Europese naties betrof) aandienende en het langdurige, pijnlijke en soms bloedige proces van dekolonisatie, eerst de economische, daarna de politieke en godsdienstige, begon.

3. *Ad Insulas Aromatum*

3.1. *De bezetting van Ternate*

In 1511/1512, 25 jaar nadat de Portugees Bartolomeu Dias Europa de zeeweg naar Azië gewezen had, maakten drie Portugese schepen onder António de Abreu een expeditie door het oostelijk deel van de Indische archipel op zoek naar de specerijeilanden. Vanuit Malakka ging het via de noordkust van Sumatra, Gresik (Grisee) op Oost-Java en de Kleine Sunda-eilanden naar de Aru- en Banda-archipels, Ternate, Ambon en Buru en vandaar weer terug naar Malakka. De Abreu had Javaanse gidsen en een moslim-handelaar uit Malakka aan boord, die bekend waren in de archipel en de Portugezen waar nodig moesten introduceren. Dit wierp vruchten af en op verschillende plaatsen werden kruidnagelen, peper, muskaatnoten, foelie en andere zaken ingenomen.

De thuisreis verliep minder voorspoedig dan de heenreis. Het schip van Francisco Serrão, een van de kapiteins onder De Abreu, stootte lek op een koraalrif behorende tot Os Baixos de Lusupino (de Droogten van Lusupino, waarschijnlijk de Luciparen ten zuiden van Ambon). Hij werd door vissers gered en met negen of tien bemanningsleden naar Ambon gebracht,¹⁶ vanwaar hij op uitnodiging van Chechilideroix (weer) naar Ternate ging.¹⁷

De val van Malakka en de verdrijving van de sultan aldaar zullen in de ogen van de Ternatanen de reputatie van hun oude handelspartners geen goed gedaan hebben. Die bleken niet tegen de Portugezen te zijn opgewassen. Dat de Portugezen op Ternate aanvankelijk een betrekkelijk warm onthaal ten deel viel, bevestigt dat de ervaringen van de Ternatanen met het nieuwe handelsregiem van Malakka vooralsnog niet ongunstig waren, althans dat het hen aanvankelijk niet bovenmatig benadeelde. De Portugezen presenteerden zich als de nieuwe machthebbers in Zuidoost-Azië en die wilden de Ternatanen te vriend houden. Daar kwam bij dat sultan Abu Leis hoopte met Portugese hulp de overhand op naburige eilanden te krijgen dan wel te verstevigen. Want hoewel ook daar de islam de nieuwe religie was, waren de oude tegenstellingen en rivaliteit blijven bestaan en behoorden gewapende conflicten tussen de eilanden niet tot het verleden.¹⁸

Abu Leis is in zijn opzet geslaagd. Serrão bleef met enkele manschappen op Ternate en begon op last van Goa in de buurt van de hoofdplaats Gammalamma (ook Gamoe Lama; Gam-ma-lamo volgens Van Fraassen) aan de bouw van een versterking, *Forte de São João Baptista* genaamd, die werd uitgerust met een zwaar kanon dat op de Spanjaarden veroverd was. Wat hij niet kon voorzien was dat de Portugezen op Ternate op den duur een tiranniek regiem vestigden dat veel verder ging en dieper ingreep in de volkshuishouding dan louter handelsbelangen rechtvaardigden. Op instigatie van de Jezuïet Franciscus Xaverius, die de Molukken en Ambon in 1546-1547 bezocht, verzezen er ook een kerk, bestemd voor de Portugese bezettingsmacht en de handvol gekerstende Ternatanen, en een onderkomen voor Jezuïeten, waarvan de eerste in 1547 op Ternate arriveerden.¹⁹ De xenof-

16 Volgens Gelpke, "Een ondernemende apotheker in het Verre Oosten", 54, stootte Serrão lek op een eilandje voor de oostkust van Madura. Maar dat is wegens de grote afstand tot Ambon, waar hij heengebracht werd, onwaarschijnlijk.

17 Volgens Galvão, *Tratado*, 35-36, bezocht De Abreu op zijn reis in 1511/1512 ook Ternate, volgens andere bronnen niet. Volgens Cortesão, *Suma*, 215, was het Kaicili Vaidua, een broer van sultan Abu Leis van Ternate, die Serrão overhaalde naar Ternate te komen.

18 Andaya, *World*, 115-116.

19 Jacobs, *Documenta Malucensia*, I, 16*, doc. 3.

bie die veel islamitische naties elders kenmerkte, konden de Molukse heersers zich niet permitteren, de Rooms-Katholieke missie werd als element van hun strategische bondgenootschap met de Europeanen op de koop toegenomen, waarbij de ene meegaander was dan de andere. Waar de Spanjaarden erin slaagden om na hun definitieve kolonisatie van de Filippijnen begin jaren 1560 de opmars van de islam aldaar een halt toe te roepen,²⁰ was de invloed van de Portugese missie in de Molukken en op Ambon over het geheel genomen echter gering en van korte duur. Ze heeft wel de weg gebaad voor het calvinisme van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, dat begin 17de eeuw op de Ambonse eilanden zijn intrede deed en er het Rooms-Katholicisme verving.

Afgezien van enkele blokhuisen en eenvoudige verdedigingswerken op omliggende eilanden als Jailolo, Moro,²¹ Banda en in Makassar, bleef het *Forte de São João Baptista* op Ternate tot de jaren 1570, toen op Ambon het fort *Nossa Senhora de Anunciada* werd gebouwd en de Portugezen van Ternate verdreven werden (1575), de enige Portugese versterking in dit deel van de archipel met een door de Portugese kroon benoemde commandant.

Serrão wist in een conflict met Tidore voor Ternate de overwinning te behalen, waarna de verliezende partij een smadelijke vredesregeling kreeg opgelegd. Waarschijnlijk omdat Al-Mansur van Tidore het niet aandurfde wraak te nemen op zijn collega van Ternate of diens naaste familie, liet hij Serrão met gif om het leven brengen. Dat gebeurde begin 1521, acht maanden voordat twee Spaanse schepen op de rede van Tidore arriveerden. Het fort op Ternate werd voltooid door Antonio de Brito, die in de plaats van Serrão benoemd werd tot commandant van de Molukken en daar in mei 1522 arriveerde.

3.2. De Portugese bezetting van Ternate

3.2.1 De capitão

Nadat de Portugese veroveringen langs de kusten van de Indische Oceaan en in de Indische archipel min of meer geconsolideerd waren en geïntegreerd in een omvattend belasting- en handelsnetwerk, vertrokken jaarlijks Portugese specerijsschepen uit Malakka naar de Grote Oost. De frequentie van deze reizen is gaande de eeuw afgenomen. In de jaren 1520 vertrokken elk jaar meerdere schepen naar Banda om muskaatnoten en foelie in te nemen en deden vervolgens Ternate aan voor kruidnagelen.²² Een halve eeuw later werd deze jaarlijkse reis slechts door twee schepen gedaan: het ene ging naar Banda, het andere naar de Molukken. Ze gebruikten de Baai van Ambon om drinkwater in te nemen en een gunstige wind voor de terugreis af te wachten. De terugreis naar Malakka gebeurde in de regel in mei en de reis van Malakka naar Goa, waar de specerijen met bestemming Lissabon werden overgeladen, in november.²³

De hoogste Portugese functionaris in de Molukken was de commandant of *capitão*, die door de kroon benoemd werd voor een periode van drie jaar, de gebruikelijke ambtstermijn, en in het fort zijn hoofdkwartier had. Hij was formeel niet de bestuurder van een kolonie – tenzij men het fort en

20 Blair, *The Philippines, 1493-1898*, I, 33-36.

21 Volgens sommige auteurs bestond Moro destijds uit twee delen, het noordoosten van Halmahera en enkele eilanden voor de kust. Volgens andere werd met Moro het huidige Morotai bedoeld.

22 Amoretti, *Voyage round the World*, 364.

23 Frederick, "A voyage to the East Indies, and beyond the Indies, &c.", 356; vaarschema in Jacobs, *Documenta Malucensia*, I, 9*; Van Veen, *Decay or Defeat?*, 59-65.

directe omgeving als een kolonie wenst te zien –, maar was verantwoordelijk voor de inzameling en verscheping van de kruidnagelen, sprak recht en voerde het bevel over de Portugese troepen en de inlandse hulpstroepen. Hoewel de taken en verantwoordelijkheden van de *capitão* van de Portugese factorijen in de regel nauwkeurig omschreven waren, had die van Ternate wegens de grote afstand tot Malakka betrekkelijk veel vrijheid van handelen. De Ternataanse *capitão* die waarschijnlijk het bekendst geworden is, is António Galvão (1503-1557). Van hem verscheen postuum in 1563 *Tratado — de todos os descobrimentos antigos & modernos*, waarin hij een (gebrekkelig) overzicht gaf van de belangrijkste Portugese ontdekkingsreizen en veroveringen tot 1555.

Galvão was in 1527 uit Portugal naar Diu (Gujarat, N.W.-India) vertrokken en diende vervolgens van 1536 tot 1540 als commandant van Ternate. Het was zijn verdienste het Portugese gezag in de Molukken stevig te hebben gevestigd. Toen hij er in 1535 aankwam trof hij een bevolking aan die de Portugezen niet welgezind was. Ternataanse prauwvaarders voeren nog op Malakka, maar de pro-Portugese partij uit de tijd van Abu Leis, Chechilideroix en Serrão was verschrompeld. De afkeer jegens de Portugezen had dezelfde achtergrond als in het geval van bijvoorbeeld Aceh op Noord-Sumatra, met dit verschil dat de Molukse hoofden, anders dan de sultan van Aceh, er niet in geslaagd zijn zich hen van het lijf te houden. Hoewel ze voor even hun gebruikelijke ruzies ingetoomd en één front gevormd hadden om de indringers te verjagen, wisten Galvão en zijn 130 soldaten alle weerstand in de kiem te smoren. Sultan Tabariji (1533-1535; †1545), de belangrijkste inspirator en leider van het verzet, werd afgezet en vervangen door zijn plooibaarder halfbroer Hairun Jamilu (1535-1570). Toen Hairun's nut en plooibaarheid evenwel hun grenzen hadden bereikt, werd hij door de Portugezen vermoord. Dat een van zijn zoons gedoopt was en dat op zijn bevel een aantal van zijn (half)zusters gedoopt en met Portugezen getrouwd was, maakte niets uit.²⁴⁾

Galvão was op zijn manier een onbaatzuchtig man, die volgens Francisco de Sousa Tavares, de uitgever van zijn *Tratado* en schrijver van het voorwoord, voor de Portugese kroon van grote waarde was geweest, aangezien hij niet voor eigen rekening in kruidnagelen had gehandeld, doch onvoorwaardelijk de belangen van de kroon had gediend. Dit stond in schril contrast met andere Portugese functionarissen, die al of niet via officiële concessies veel eigen geld in de kruidnagelhandel hadden geïnvesteerd en als rijke heren naar India en Portugal waren teruggekeerd.

Galvão was behalve een streng en onbaatzuchtig ook een vroom man, die zijn gehele in Diu verdiende privé-vermogen van 10.000 *cruzados* (0,3 ton zilver) besteedde aan bekeringswerk in de Molukken – waardoor hij na terugkeer in Portugal onder schulden gebukt zijn laatste jaren in een armenhuis sleet. De Molukken waren in de strikte betekenis van het woord misschien geen Portugese kolonie, maar zo er iemand beantwoordde aan de cliché van de gedreven koloniaal – het zwaard in de ene hand en het kruis in de andere – dan was Galvão het wel. Reeds tijdens zijn voorganger, Tristão de Ataíde (1533-1536), werden missionarissen naar eilanden in de omgeving gezonden. Met een groot gevolg bezocht ook Galvão verschillende eilanden om de bevolking op te roepen zich te bekeren. Op bevel van sultan Hairun werden in Moro aparte dorpen voor christenen gesticht, waar ze afgescheiden van de rest van de bevolking woonden. Hoe dit uitgelegd moet worden, is niet duidelijk, het kan zijn dat de islamitische omgeving de nieuwe christenen niet in de buurt duldde en hen terroriseerde, zoals later op Ambon gebeurde. De Portugezen waren in elk geval enthousiast. Ook in en om Makas-

---

24 *L'Institution*, 83-84; Galvão, *Tratado*, Prologo (van de hand van Tavares).

sar in Zuid-Celebes werden mensen gedoopt, die met de Portugezen op Ternate in aanraking gekomen waren via handelsbetrekkingen.²⁵⁾ In 1538 zond Galvão een expeditieleger naar Mindanao om ook daar de bevolking tot het Rooms-Katholicisme te bekeren, als gevolg waarvan zes clanhoofden met hun vrouwen en kinderen gedoopt werden.²⁶⁾

De eerste bekerings op Ambon vonden eveneens plaats tijdens het bewind van Galvão. Die waren een uitvloeisel van een aanval op Hitu en de vernietiging in 1538 door een Portugees-Ternataans expeditieleger van een aantal prauwen van Banda, Java en Makassar in de Baai van Ambon, die be-trapt waren toen ze het Portugese specerijmonopolie negeerden. Deze expeditie leidde tot de vestiging van de Portugees-Ternataanse heerschappij over Ambon, waarna het Rooms-Katholicisme zich in Leitimor, het niet-islamitische zuidelijke schiereiland wist te nestelen.²⁷⁾

3.2.2 Manier van optreden van de Portugezen

Hoewel de Portugezen er niet in geslaagd zijn de uitvoer van kruidnagelen uit de Molukken volledig te beheersen, genereerde deze handel gedurende Galvão's bestuur volgens Tavarez jaarlijks voor de Portugese kroon het enorme bedrag van 500.000 *cruzados*, oftewel 15,25 ton zilver.²⁸⁾ Om dit te bereiken was het de bevolking van Ternate en omliggende eilanden ten strengste verboden vreemde handelaars toe te staan aan land te komen, laat staan hen kruidnagelen te leveren. Alle handels- en prauwvaarders, vooral Spanjaarden, maar ook Arabieren, Buginezen, Javanen en Madurezen, dienden doorgestuurd te worden naar het fort op Ternate om zich bij de Portugezen te melden. Galvão verzekerde dat hij het anders zou doen dan zijn voorgangers en de bevolking en handelaars vriendelijk en welwillend zou behandelen. Volgens hemzelf slaagde hij hier goed in en gehoorzaamde de bevolking hem stipt; ze was van harte bereid hem en zijn Portugezen te dienen en zich volledig aan hun bescherming en leiding toe te vertrouwen.²⁹⁾

De werkelijkheid was anders. Iedereen was doodsbenuwd voor de Portugezen, niet alleen voor de wrede *capitão* De Menèzes en De Ataíde maar ook voor Galvão en zijn opvolgers. Misschien niet op aandrang van maar zeker met medeweten van en gedoogd door de Jezuïeten, de vaandeldragers van de Contra-Reformatie, voor wie de strijd om de innerlijke mens en die tegen de fysieke vijand de twee zijden van de ene medaille waren, hebben de Portugese machthebbers alle denkbare midde-len gebruikt om de eilanders aan zich te onderwerpen en te intimideren. Ze waren daarbij uitzonderlijk wreed – overigens niet wreder dan de inlandse hoofden jegens hun eigen onderdanen en slaven. Wie tegen de Portugese belangen inging, werd in het ergste geval gevierendeeld, levend verbrand, verscheurd door honden, opgehangen, verdronken, de handen afgehakt of onthoofd, al was het maar om een voorbeeld te stellen. Dat lot trof ook gevangengenomen Spanjaarden, al werden die soms als slaven verkocht of in de boeien geslagen en, net als sommige leden van de vorstengeslachten, naar Malakka of India gezonden.

25 Gervaise, *Description historique du Royaume de Macassar*, III, 240-244.

26 Galvão, *Tratado*, 68-2; Galvão, *Tratado*, Prologo (van de hand van Tavarez); *L'Institution*, 83.

27 Jacobs, *Documenta Malucensia*, I, 13.

28 Van Veen, *Decay or Defeat?*, 94, n. 47, geeft veel lagere winsten, al noemt hij de Molukken niet.

29 Galvão, *Tratado*, 67-2.

Niet altijd liet de bevolking zich intimideren. In november 1521 bezochten twee grote prauwen begeleid door een Portugese *caravela* vanuit Malakka de Molukken. De prauwen gingen naar Bacan om kruidnagelen in te nemen. De *caravela* had tevens de opdracht geruchten te onderzoeken dat er Spanjaarden in de buurt waren – bedoeld was de vloot van De Magalhães, waarvan de twee overgebleven schepen op dat moment voor Tidore lagen. Een Portugese controleur en zijn zes assistenten, die de reis aan boord van de twee prauwen meemaakten, stelden op Bacan de gebruikelijke eisen van lage prijzen en snelle afhandeling van de bevrachting en wensten allerlei andere privileges, doch ze misdroegen zich daarbij zodanig dat de vorst alle zeven liet ombrengen. De *caravela* verliet hierop hals over kop de Molukken; de beide prauwen met een lading van in totaal 400 *bahar* of *bar* (= 75 ton) kruidnagelen plus handelsgoederen ter waarde van nog eens 100 *bahar* vielen vervolgens in handen van de Tidorezen, die alles aan de Spanjaarden overdroegen.³⁰

Het werk van de Rooms-Katholieke missie in de Molukken speelde zich onvermijdelijk af in het spanningsveld van de rivaliteit tussen Ternate en Tidore en hun respectieve bondgenoten, waarbij bekering tot het Rooms-Katholicisme tot doel had de eigen positie te versterken binnen en tegenover de islamitische omgeving. Daardoor was dit werk niet van gevaar ontbloot. Enkele christelijke dorpen in Moro kwamen in de jaren 1534-1536 in opstand. De aanleiding was het wrede optreden van *capitão* De Ataíde. Deze opstand kostte de Franciscaanse missionaris Simão Vaz het leven (13 febr. 1535), terwijl zijn ordebroeder Francisco Álvares korte tijd later ternauwernood aan hetzelfde lot wist te ontsnappen. Bovendien kwam een aantal gekerstende dorpen van hun stap terug.³¹

---

30 Amoretti, *Voyage round the World*, 364, 370. Pigafetta, aan wiens verslag deze gegevens ontleend zijn, zei niet welke *bahar* (*bar*) hij bedoelde, maar meestal gebruikte hij de Portugese *bahar* = 410 Eng. ponden, wat overeenkomt met 188.60 kg. Zie voor een overzicht van gebruikte maten, gewichten en munten, Van Veen, *Decay or Defeat?*, div. Appendices; Kerr, *A General History*, II, 522; en “De eerste Schipvaerd der Hollandsche Natie naer Oost-Indien”, 109-110.

31 Jacobs, *Documenta Malucensia*, I, 9.

4. De Spanjaarden op Tidore

4.1. Aankomst

Wat de Molukken aangaat, waren de Portugezen de Spanjaarden een decennium vóór. In april 1521 landde de in oktober 1517 in Spaanse dienst getreden Portugees Fernão de Magalhães op Homonhon (Golf van Leyte), een eiland van de door hem zo genoemde Archipelago de San Lazaro, sinds 1543 de Filippijnen geheten. Op Homonhon en op enkele andere eilanden sloot hij met een aantal hoofden verdragen, waarin bepaald werd dat ze een eed van trouw moesten af te leggen waardoor ze vazallen werden van Spanje. Bekering tot het Rooms-Katholicisme, bezegeld door de doop, hoorde daarbij. Hoewel De Magalhães aanvankelijk succes leek te hebben, stuitte hij bij enkele vorsten op verzet. Er vloeide veel bloed, waaronder dat van De Magalhães zelf († op Mauthan, thans Cebu, 26 of 27 april 1521).³²⁾

Op 6 november 1521 bereikten de twee overgebleven schepen van De Magalhães' *Armada de Moluccas*, het vlaggeschip van de expeditie de *Trinidad* en de *Vittoria*, het eiland Tidore in de Molukken, het eigenlijke doel van de expeditie.³³⁾ Van dit bezoek, dat duurde tot 21 december 1521, is een gedetailleerd verslag bewaard gebleven van de hand van een opvarende van de *Vittoria*, de *cavagliero* (ridder) António Pigafetta (ca. 1491-1534) uit Vicenza.³⁴⁾

Dit bezoek verliep heel anders dan dat van De Magalhães aan de Filippijnen. Er was evenmin een spoor van het verwoestende en meedogenloze optreden dat de Spanjaarden omstreeks dezelfde tijd in Amerika aan de dag legden. De bezoekers gedroegen zich dit keer beschaafd en beleefd, in het besef dat ze voor het welslagen van hun onderneming geheel van de welwillendheid van de hoofden afhankelijk waren. De sultan en zijn gevolg werden met alle égarde aan boord van de *Vittoria* ontvangen. In de prauw waarin hij arriveerde, was hij onder een zijden parasol gezeten. Vóór hem zat een van zijn zonen die de koninklijke scepter droeg; vervolgens waren er twee slaven die elk een gouden kan met water droegen waarin de vorst zijn handen kon wassen, en twee andere, die gouden kistjes droegen waarin zich betelnoot met toebehoren bevonden, nodig voor het sirih-kauwen. Aan boord van de *Vittoria* nam de sultan plaats op een speciaal voor hem met rood en geel fluweel beklede stoel, waarna hij en zijn gevolg geschenken en voedsel kregen aangeboden. Na verschillende malen het hoofd gebogen en hem de hand gekust te hebben, nam de bemanning om hem heen op het dek plaats. Hij stelde zich voor als rajah Al-Mansur, heette hen hartelijk welkom op zijn eiland en beweerde een eminente astroloog te zijn, aan wie in een droom hun komst voorspeld was – in werkelijkheid had Tristan de Menèzes, een Portugese kapitein, begin 1521 in de Molukken bekend gemaakt dat een Spaanse vloot van vijf schepen onder De Magalhães uit Sevilla vertrokken was op weg naar de Molukken om deze eilanden voor de Spaanse kroon op te eisen.

Wellicht naar het voorbeeld van (onder andere) Malakka, dat begin 15de eeuw zijn positie tegenover Sumatra en Siam versterkt had door vazal van de keizer van China te worden, hoopte Al-Mansur

---

32 In tegenstelling tot wat Van Veen, *Decay or Defeat?*, 12, betoogt is De Magalhães nooit op Tidore geweest, *Histoire de Portugal*, 506.

33 Blair, *The Philippines, 1493-1898*, I, 295.

34 Amoretti, *Voyage round the World*, 359-372. Voor een andere editie, zie die van Skelton. Er zijn verslagen van anderen bewaard gebleven, zoals dat van M. Transylvanus, maar dat van Pigafetta is verreweg het meest gedetailleerd. Voor het verslag van Transylvanus, zie Blair, *The Philippines, 1493-1898*, I, 305-337.

door een bondgenootschap met de Spanjaarden zijn positie tegenover Ternate en de Portugezen te versterken. Zijn antagonist, sultan Abu Leis van Ternate, was juist overleden (volgens een gerucht was hij vermoord door een zijner echtgenotes, een dochter van de vorst van Bacan, uit wraak voor het feit dat Abu Leis haar vader van zijn eiland had verdreven; volgens een ander gerucht was Abu Leis vermoord door of op instigatie van Arabische handelaars aan wie zijn voorliefde voor de Portugezen niet aanstond) en Al-Mansur hoopte op Spaanse steun bij zijn poging zijn kleinzoon, Calanogapi genaamd, op de troon van Ternate te krijgen, ten einde de positie van Tidore tegenover de noorderbuur te versterken.³⁵

4.2. Bondgenootschappen

Voor de Spanjaarden opende dit volgens Al-Mansur het perspectief dat Ternate het Portugese kamp zou verlaten en een bondgenoot of vazal van Spanje zou worden, waarvoor op dat moment inderdaad steun bij enkele zonen van Abu Leis leek te bestaan. Tevens probeerde Al-Mansur op naburige eilanden steun voor de Spaanse zaak te werven. Ten aanzien van Bacan, Jailolo en Makian viel hem dat niet moeilijk: voor sultan Zainal Abidin,³⁶ de vorst van Bacan, en diens broer, een schoonzoon van Al-Mansur, organiseerde hij speciaal hiervoor een feestelijke ontvangst op zijn eiland, waarna de vorst van Bacan verklaarde een bondgenoot van de Spanjaarden te zijn en op zijn beurt het hoofd van Makian aan boord van de *Vittoria* introduceerde. Ook de oude sultan van Jailolo sloot een verbond met de Spanjaarden. Ter bekrachtiging van de nieuwe vriendschap gaf de vorst van Makian een slaaf, een partij kruidnagelen en enkele opgezette paradijsvogels mee als geschenken voor koning Karel en bekeerde een zoon van Zainal Abidin zich tot het Rooms-Katholicisme.³⁷

Dat Al-Mansur de verkoop van kruidnagelen aan de Spanjaarden probeerde te verbinden aan hun hulp in zijn rivaliteit met Ternate en andere kwesties was geheel conform de gebruikelijke strategieën van Indische (en andere) heersers om ten behoeve van de eigen dynastieke, politieke en economische ambities zo sterk mogelijke bondgenootschappen aan te gaan. In dat verband deed hij de Spanjaarden nog een reeks andere voorstellen en beloften: ten eerste wilde hij zijn eiland een nieuwe naam geven: Castilië (welke naam voor de unie van Aragon en Castilië in gebruik bleef), en verzocht hij als bewijs van vriendschap onder meer een exemplaar van de Castiliaanse vlag. Vervolgens zouden de Spanjaarden bij hun vertrek een aantal bemanningsleden als zichtbare blijken van hun steun en vriendschap in het nieuwe Castilië moeten achterlaten. Tenslotte wilde Al-Mansur, indien hij in zijn opzet niet zou slagen en tegen Ternate opnieuw het onderspit zou delven, scheep gaan en zijn heil in Spanje zoeken – daarmee onbedoeld te kennen gevend geen flauw idee te hebben waar hij dat moest zoeken.

---

35 Elders wordt Calanogapi aangeduid als neef (“nephew”), zie Philip F. Alexander, *The Earliest Voyages Round the World, 1519-1617*, (Cambridge: CUP, 1916; paperback 2011), 68. Pigafetta beschrijft Calanogapi als de zoon van Al-Mansur’s dochter x sultan Abu Leis van Ternate. Het huwelijk tussen beiden was een paar jaar voor Abu Leis’ dood gesloten als onderdeel van de vredesvoorwaarden die de laatste na een gewonnen oorlog aan Tidore had opgelegd. Abu Leis overleed in 1521, kort voordat de Spanjaarden op Tidore arriveerden en liet vele zonen na, van wie Calanogapi er een was.

36 Deze naam is ontleend aan Hagerdal, zie noot 10; Jacobs, *Documenta Malucensia*, I, 233, noot 4, geeft Laudim (ook: Alwadin, Ala Udin en Alaoeddin).

37 Jacobs, *Documenta Malucensia*, I, 4*-5*.

4.3. De kunst van het handeldrijven

Al-Mansur bezorgde de beide Spaanse schepen volgens toezegging zo veel kruidnagelen als ze wens-ten. De lading werd niet met geld of zilver betaald maar met katoenen en linnen stoffen, bijlen, kwikzilver, scharen, messen, gongs, koper, spiegels en Venetiaans glas. De prijzen werden per soort lading of onderdeel daarvan vastgesteld. Voor de eerste *bahar* droge kruidnagelen betaalden de Spanjaarden tien meter rood katoen van de beste kwaliteit, voor de volgende *bahar* vijftien meter katoen van mindere kwaliteit. De derde en de vierde *bahar* kruidnagelen deden respectievelijk vijftien bijlen en 35 bewerkte glazen drinkbekers. De volgende *bahar* kruidnagelen, waaronder zowel natte als droge, gingen voor achtereenvolgens 17 *cathil* (1 *cathil* = 2 Eng. ponden à 0.46 kg) vermiljoen, hetzelfde gewicht aan kwik, 26 meter grof linnen, 25 meter fijn linnen, 150 scharen, evenveel messen, tien meter fijn katoen uit Gujarat, drie bronzen gongs en 50 kg koper. Hierop volgden nog eens 171 *bahar* kruidnagelen tegen uiteenlopende prijzen. In totaal namen de *Trinidad* en de *Vittoria* in Tidore 34,5 ton kruidnagelen van Al-Mansur in.

Zowel de Spanjaarden als Al-Mansur waren tevreden met deze gang van zaken: de Spanjaarden, omdat alles in goede orde verlopen was en ze veel spullen waarmee ze de Tidorezen betaalden onderweg via roof en kaping verkregen hadden; en Al-Mansur, omdat de teelt- en plukkosten der kruidnagelen gering waren en hun koopkracht groot was. Dat die koopkracht groot was, kwam doordat de Spanjaarden alleen zaken deden met en via Al-Mansur. Om hem niet voor het hoofd te stoten en zijn vijandschap of die van zijn entourage uit te lokken, durfden ze niet te weinig te betalen en wezen ze de kruidnagelen die andere eilanders hen zeer goedkoop aanboden – elke eilander bezat een aantal bomen – van de hand. Pas toen Al-Mansur daar uitdrukkelijk toestemming voor gaf, als een gebaar van goede wil jegens zijn onderdanen, durfden de Spanjaarden kruidnagelen af te nemen van andere Tidorezen, waardoor de prijzen kelderden. Ook toen pas kregen de Spaanse bemanningsleden toestemming om voor eigen rekening te handelen: “as every sailor was anxious to carry to Spain as much as he could, every one bartered his property for cloves”³⁸.

In zekere zin was dit een handel tussen monarchen. Had de koning van Spanje het alleenrecht om kruidnagelen te kopen, de sultan van Tidore had het alleenrecht op de verkoop. Beider onderdanen mochten alleen handelen na toestemming en in opdracht van hun respectieve vorsten. De bemanningen van beide Spaanse schepen waren niet meer dan tussenpersonen en hebben zich stikt aan deze rolverdeling gehouden. Achteraf bleek hoe verstandig de voorzichtige houding van de Spanjaarden tegenover de sultan was geweest. De bevolking was weliswaar uit eigenbelang overwegend pro-Spaans, maar op Tidore bestond ook een kleine maar invloedrijke pro-Portugese groep die de steun had van Chechilideroix, dezelfde die de Portugezen naar Ternate had gehaald. De kleinste misstap ten aanzien van de heersende conventies zou voor het pro-Portugese kamp aanleiding geweest kunnen zijn een bloedbad onder de Spanjaarden aan te richten. Maar thans verliep het bezoek tot ieders tevredenheid, te meer daar de Spanjaarden, wijs geworden door de moord op De Magalhães, elke poging het Rooms-Katholieke kruis op Tidore te planten achterwege lieten. Al-Mansur, die de soms argwanende Spanjaarden herhaaldelijk van zijn oprechte bedoelingen verzekerde, betoonde zich zowel een goed strateeg als een man van eer. In de hoop een krachtige bondgenoot tegen de Ternata-

---

38 Amoretti, *Voyage round the World*, 368.

nen gevonden te hebben, legde hij op de koran de eed af altijd een trouwe vriend en bondgenoot van Spanje te zullen blijven.³⁹⁾

4.4. Tidorese teleurstelling

Hoewel Al-Mansur formeel een verdrag met de Spanjaarden sloot, was hij niet geheel tevreden. Tot zijn teleurstelling hebben de Spanjaarden zich niet met de problemen en conflicten van de Tidorezen ingelaten. Behalve hun verzoek om vuurwapens en toebehoren, wezen de Spanjaarden alle voorstellen en wensen ten aanzien van een militaire alliantie of een permanente Spaanse aanwezigheid op het eiland van de hand. Een van Al-Mansur's on vervulde wensen was dat zijn nieuwe vrienden een strafexpeditie zouden ondernemen naar Buru, een eiland ten westen van Ceram. Zijn vader had zich daar gevestigd om er zijn nieuwe kruidnagelaanplant te verzorgen, maar was daar vermoord waarna zijn lijk in zee was gegooid. Deze misdaad was niet gewroken en zijn geest zwierf nog rusteloos rond over de aarde. Al-Mansur verzocht de Spanjaarden namens hem wraak te nemen, maar die weigerden, met als argument dat hun troepenmacht daarvoor te klein en de oostmoesson, het aangewezen seizoen voor de thuisreis, inmiddels aangebroken was. Ze beloofden dat ze met het hele Spaanse leger terug zouden komen om Buru te straffen. Maar hoewel de Spanjaarden bleven terugkeren naar hun nieuwe vrienden in de Molukken, hebben ze voorzover bekend in latere jaren geen strafexpeditie tegen Buru ondernomen.

4.5. Vertrek

Het vertrek van de Spanjaarden van Tidore verliep niet zonder problemen. Een van de twee schepen, de *Trinidad*, bleek lek te zijn en moest worden achtergelaten. Na bezoeken aan onder meer Timor en Gresik keerde de *Vittoria* op 8 september 1522 in Sevilla terug. Van de 60 bemanningsleden waarmee ze een klein jaar eerder van Tidore was vertrokken hadden 31 de reis overleefd. Doch de eerste reis om de wereld ooit was een feit. De lading kruidnagelen die dit ene schip aan boord had was ruim voldoende om de volledige expeditie te financieren en daar bovenop nog een aanzienlijke winst te genereren.⁴⁰⁾

Een officier van de *Trinidad*, Juan Carvajo (Carvallo), bleef met 53 Europese en dertien Indische bemanningsleden met hun schip noodgedwongen op Tidore achter. Ze slaagden erin het te herstellen en verlieten Tidore in april 1522. Ditmaal gingen de Spanjaarden wel in op het verzoek van Al-Mansur en lieten enkele gewapende bemanningsleden op Tidore en Jailolo achter. Na een vruchteloze poging om de oversteek naar Nieuw-Spanje (Midden-Amerika) te maken, keerde de *Trinidad* in november 1522 in de Molukken terug, waar ze werden opgewacht door De Brito, de Portugese *capitão* van Ternate. Carvajo en zijn bemanning werden in de boeien geslagen en door de Portugezen naar Goa en vandaar naar Europa gebracht.⁴¹⁾

---

39 Ibidem.

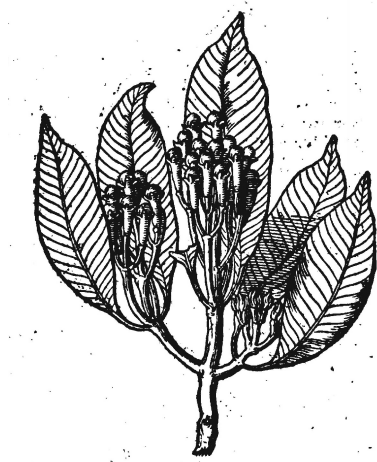
40 Herrera, *Historia*, III, 147.

41 Blair, *The Philippines, 1493-1898*, I, 268-270.

4.6. De voorkeur van de Tidorezen

De voorkeur van de Tidorezen voor de Spanjaarden als bondgenoten en handelspartners wordt door het bovenstaande fraai geïllustreerd. De eilanders werden geconfronteerd met twee verschillende benaderingen. Los van de vraag in hoeverre ze erin geslaagd zijn, hebben de Portugezen van meet af aan getracht de handel in de Molukken door een systeem van handelspassen, belastingen, grof geweld, beslaglegging op kruidnagelooften, verbanning van sultans en verplichte quota in hun voordeel te reguleren. De Spanjaarden daarentegen, die later waren gearriveerd, waren veel vreedzamer.

Kruidnagelen, in: Dodonaeus,
Herbarius of Cruydt-Boeck, 1538

Voor hen werden de handelscontacten niet bepaald door een opgelegd handelsmonopolie, maar door de kansen die zich voordeden en – wijs geworden door een cruciale beginnersfout, bovendien gemaakt door een Portugees (Cebu in april 1521) – door diplomatie en onderhandelingen. De eilandbevolking van Tidore beseftte het verschil tussen de praktische zin van de Spanjaarden en de ijdelheid en zelfgenoegzaamheid der Portugezen heel goed en bepaalde aan de hand daarvan haar houding. Mochten de Spanjaarden zich al eens ergens aan te buiten gegaan zijn, dan waren de Tidorezen bereid dat door de vingers te zien terwille van het hogere belang van hun anti-Ternataanse en anti-Portugese politiek.

4.7. Hoop op hernieuwde Spaanse steun, 1525 en daarna

4.7.1 Martim Yñiguez de Carchova

Sultan Al-Mansur en zijn zoon en opvolger sultan Amiruddin Iskandar Dul-Karna'in (1526-ca 1560)⁴² bleven aandringen op Spaanse steun tegen de Portugezen in ruil voor volle ruimen met kruidnagelen. Zo nu en dan rustten de Spanjaarden vanuit Nieuw-Spanje een vloot uit om specerijen in te nemen en naar verdwenen of gevangengenomen landgenoten te zoeken. Maar lang niet alle schepen haalden de oversteek. Ook schepen van andere naties zoals van Galicië en Frankrijk en van Genuese kooplieden in Sevilla waagden de reis, aangetrokken door de enorme winsten die op de Europese markt te maken waren, maar haalden het evenmin.⁴³ Een Spanjaard die de oversteek wel met succes bekroonde was de *S^a Maria de la Vittoria* onder Martin Yñiguez de Carchova,⁴⁴ die in oktober 1526 op Ternate arriveerde. De *S^a Maria de la Vittoria* was het enige schip van een vloot van zeven schepen onder García Jofre de Loaisa, dat de Molukken bereikt had, de overige waren tijdens de oversteek van de Stille Oceaan verloren gegaan, gedeserteerd, gekaapt of verdwaald.⁴⁵

42 Naam ontleend aan ms. Hägerdal, zie noot 10. Burney, *A Chronological History*, 144, geeft als naam Rajami. Maar die naam kan misschien ook betekenen: “koning” of “mijn koning”.

43 Burney, *A Chronological History* 163.

44 Volgens Galvão, *Tratado*, 53-2: Martim Minguez de Carquicena. De la Torre noemt hem niet in zijn (vrij slordige) reisverslag, Blair, *The Philippines, 1493-1898*, II, 29-31.

45 Verslag in Herrera, *Historia*, III, 273-279.

Op het moment dat De Carchova arriveerde hadden de Portugezen juist een strafexercitie gehouden tegen de Tidorezen, en Amiruddin zon op wraak. Maar de sultan was teleurgesteld en onder de bevolking brak onrust uit toen ze zagen dat De Carchova niet het grote Spaanse leger had meegebracht waarop ze gerekend hadden. Amiruddin's hoop dat er opnieuw Spaanse troepen op zijn eiland gelegerd zouden worden, ging echter wel in vervulling, De Carchova en zijn expeditielegertje van omstreeks 120 man bleven. Na zijn dood in juli 1527 – volgens het gerucht vergiftigd door de Portugezen – werd hij als commandant opgevolgd door Hernando de la Torre. In maart 1528 bezocht een Spaans schip onder Álvaro de Saavedra Cerón de Molukken, zowel om te zoeken naar overlevenden van de rampzalig verlopen expedities van De Magalhães en De Loaisa als om de kortste en snelste route tussen de Molukken en Nieuw-Spanje te vinden. Hoewel hij later op de thuisreis overleed, komt hem de eer toe als een der eerste Europeanen Nieuw-Guinea bezocht en beschreven te hebben.⁴⁶

Vershillende malen braken in de Molukken gevechten uit tussen de Spanjaarden en de Portugezen, zoals in de jaren 1527-1529. Deze confrontaties werden meestal op zee uitgevochten, waarbij ze gesteund werden door bewapende prauwen van hun bondgenoten, Tidore, Makian en Jailolo aan de ene en Ternate aan de andere kant. Hoewel de Portugezen op Ternate jaarlijks vanuit Malakka en Goa met geld, voedsel, wapens, manschappen en andere benodigdheden bevoorrad werden en de Spanjaarden in de Molukken aangewezen waren op het verre en vrijwel onbereikbare Spanje en Nieuw-Spanje, eindigden deze zeeslagen, of liever door kanonnen op het land ondersteunde prauwen- en sloepenoorlogen, meestal onbeslist. Dit hield in dat in de jaren 1520 de Portugezen de Spanjaarden niet definitief uit de Molukken wisten te verjagen en omgekeerd; als er niet werd gevochten of vermoord, of geen krijgsgevangenen werden opgehangen of gevierendeeld, heerste er een toestand van gespannen, gewapende vrede.⁴⁷

4.7.2 Ruy López de Villalobos

Hoewel Spaanse schepen, op basis van het Verdrag van Tordesillas (1494), de instructie hadden de Portugese belangen te ontzien, konden ze, eenmaal in de Molukken, het zich permitteren zich er niets van aan te trekken. Het was vaak niet duidelijk wat de Portugese belangen precies inhielden. Waar begonnen en eindigden de gebieden die hen waren toegewezen? Omvatten de Portugese belangen ook de handel op Jailolo? Moesten ook de Filippijnen aan de Portugezen worden gelaten? Zowel onder de hoofden en het volk van Tidore en Jailolo als onder de Spanjaarden in de Molukken brak grote verontwaardiging uit toen bekend werd dat Karel V alle Spaanse rechten en aanspraken op de Molukken aan de Portugezen had verkocht (voor 350.000 dukaten, ruim een ton zilver), wat de kern vormde van het Verdrag van Zaragoza van 1529 tussen Portugal en Spanje.

---

46 *The Journal of the Royal Geographical Society of London*. Deel 17 (1837) 383. Soms wordt de eer als eerste Europeanen Nieuw-Guinea te hebben bezocht gegeven aan De Abreu en Serrão in 1511 en aan José de Ménezès in 1526, die van Malakka op weg naar Ternate uit koers geraakte was. De laatste zou het eiland ook zijn naam hebben gegeven. Anderen die Nieuw-Guinea bezochten waren Ropez de Lahos in 1543 en Inigo Ortz de Statez in 1545, "Australasian Islands. Papua, or New Guinea", 303.

47 Galvão, *Tratado*, 56-57.

Hoewel dit verdrag veel vragen onbeantwoord liet, boog De la Torre het hoofd en stemde er mee in met zijn mannen de Molukken te verlaten, wat in 1534 gebeurde. De Spaanse afwezigheid duurde echter niet lang. In strijd met het Verdrag van Zaragoza maakte Ruy López de Villalobos in februari 1543 met een aantal schepen zijn opwachting in de Filippijnen om die voor Spanje op te eisen.⁴⁸ Dom Jorge de Castro, de Portugese *capitão* van de Molukken (1539-1544), eiste dat hij de Filippijnen onmiddellijk zou verlaten, aangezien die Portugees waren, doch De Villalobos weigerde dit conform zijn instructies. Mede wegens gebrek aan levensmiddelen, gaf hij gehoor aan een uitnodiging van de sultan van Jailolo, Katarabumi (1536-1552). Diens vrees, en die van sultan Amiruddin Iskandar Dul-Karna'in van Tidore, voor Ternate en de Portugezen had ertoe geleid dat hij, op het nieuws van de aankomst van De Villalobos in de Filippijnen, de Spanjaarden via een gezant, een bemanningslid van De Carchova, had verzocht naar Jailolo te komen om er een versterking te bouwen en troepen te legeren.

Hoewel volgens Galvão De Villalobos het leven van De Castro zo zuur mogelijk probeerde te maken,⁴⁹ is onder het bewind van de opvolger van De Castro, Jordão de Freitas (1544-1547), verbetering in de verstandhouding tussen Spanjaarden en Portugezen ingetreden. Die was na verloop van tijd zelfs zo goed, dat de vorsten van Tidore en Jailolo argwaan kregen ten aanzien van de bedoelingen van de Spanjaarden. Die argwaan was begrijpelijk. Een aantal Spanjaarden, onder wie Villalobos, vreesde het op de langere termijn tegen de Portugezen te zullen afleggen en deserteerde. Ze toonden zich bereid de claim van Lissabon op de Molukken te honoreren en vertrokken in mei 1546 aan boord van Portugese schepen via Ambon, waar Villalobos overleed, en Java naar India. De rest, omstreeks 30 man, bleef op aandrang van Katarabumi op Jailolo achter, waardoor de Spaanse aanwezigheid in de Molukken gecontinueerd werd.⁵⁰

Deze manoeuvre is de sultan van Jailolo fataal geworden. De Spaanse partij was militair te zwak om van betekenis te zijn en geregelde bevoorrading met geld, troepen en materieel bestond niet. In 1551 slaagde de sultan van Ternate er met Portugese steun in het sultanaat Jailolo te veroveren. Katarabumi, eens beschouwd als de machtigste vorst van de gehele Molukken wiens fort onneembaar werd geacht,⁵¹ raakte zijn zelfstandigheid kwijt. Hij en zijn opvolgers restte de status van *sengaji* (vazal, districtshoofd) onder de sultan van Ternate. De Spanjaarden raakten hiermee een belangrijk steunpunt in de Molukken kwijt.⁵²

---

48 Blair, *The Philippines, 1493-1898*, II, 47-73.

49 Galvão, *Tratado*, 75-2.

50 Blair, *The Philippines, 1493-1898*, II, 72-73; De Herrera, *Historia*, VII, hfdst. vii; Burney, *A Chronological History*, I, 243.

51 Andaya, *World*, 130.

52 Widjojo, *Cross-Cultural Alliance-Making*, 12.

5. Het einde van de *Estado da India* in de Molukken

5.1. Vertrek van Ternate

In de tweede helft van de 16de eeuw stond het Portugese handelsmonopolie in maritiem Zuidoost-Azië en bijbehorende systeem van concessies en handelspassen onder toenemende druk. De oorzaken waren de groeiende en vrijwel onbeheersbare concurrentie van handelaars die buiten de *Estado da India* om werkten, de hiermee samenhangende (weder)opkomst en bloei van vrije markten op Noord-Sumatra, Java, Madura, Celebes, Noord-Borneo en elders, de corruptie en desertie van *Estado*-functionarissen, de aartsconservatieve houding van de Portugese kroon die nieuwe mogelijkheden om de handel te organiseren en te financieren aan zich voorbij liet gaan, en de veranderende marktomstandigheden in Europa. Hierdoor verdampten de inkomsten uit de koninklijke specerijhandel.⁵³⁾ Omstreeks 1580, toen de vaart op China en Japan nog veel geld opleverde, verdiende de Portugese kroon in de Molukken volgens Van Veen per jaar slechts 0,02 ton (20 kg) zilver, terwijl de afnemende jaarlijkse uitrustingskosten der kruidnagelschepen in de periode 1574-1588 wezen op een teruglopende frequentie van de koninklijke specerijvaart. Het is bovendien niet duidelijk hoeveel van de verdiensten ook werkelijk de Portugese staatsfinanciën ten goede kwamen.⁵⁴⁾

In de Molukken illustreerde de val van Katarabumi het groeiende zelfbewustzijn van Ternate; die val was tevens een voorbode van het einde van de Portugese aanwezigheid. De oude anti-Portugese sentimenten waren niet alleen nog springlevend doch werden ook meer en meer onbedwingbaar. De stemming onder de Ternatanen bereikte het punt waarop ze het barbaarse regiem van de Portugezen, hun gruweldaden, afpersing, verbanning van hoofden en de willekeurige inbeslagnames van de kruidnageloogsten niet langer verdroegen. De moord op sultan Hairun was de bekende druppel. De Portugezen werden door Hairun's zoon sultan Baab Ullah (1570-1583) gedood of verdreven (1575). Alle christenen – eilanders, Spaanse en Portugese deserteurs, Indiërs en anderen – in Moro en Halmahera die hij kon vinden werden gedood of als slaaf verkocht, terwijl ook de druk op de christenen op Ambon toenam.⁵⁵⁾

De Portugezen en hun inlandse dienaren trokken zich terug in een fort op Tidore, vanwaar uit ze hun povere handel in specerijen probeerden voort te zetten. Vroegere vijanden werden plotseling bondgenoten. Totdat de Nederlanders in 1609 ook Banda bezetten, bleven de Portugezen op dat eiland varen om muskaatnoten en foelie in te nemen, doch daar kwam het nogal eens voor dat hun schepen door eilanders gekaapt en de bemanningen gegijzeld of vermoord werden.⁵⁶⁾

---

53 Wake, "The changing pattern", 383-387.

54 Van Veen, *Decay or Defeat?*, 257. Om een beeld van de totale Portugese handel op de Molukken voor genoemde jaren te krijgen is het nodig het aandeel van de concessievaart daarin te kennen. Van Veen geeft dat niet. Het beeld van de snel teruglopende specerijenhandel van de Portugezen in de Molukken (en van de achteruitgang van het gehele Portugese overzeese imperium) vanaf het midden van de 16de eeuw wordt bevestigd door Scammell, *The World Encompassed*, 139-142, 272-273, 290-291.

55 Widjojo, *Cross-Cultural Alliance-Making*, 13.

56 *Itinerario*, 26.

5.2. Drake en andere bezoekers

Volgens Spaanse en Portugese verboden en dreigementen, gesteund door pauselijke decreten, waren de Molukken voor andere (Europese) naties verboden gebied, doch dat alles was een dode letter. Baab Ullah hoopte dat de Engelse boekanier Sir Francis Drake, die in november 1579 Ternate bezocht, de plaats van de Portugezen als bondgenoot zou innemen. In ruil voor handelsprivileges wenste hij dat Drake de Portugezen van Tidore zouden verjagen en de Tidorezen tot gehoorzaamheid aan Ternate zouden dwingen, doch de Engelsman was niet bereid zich tot iets te verplichten. Nadat hij de sultan vage toezeggingen had gedaan ten aanzien van de stichting van een Engelse factorij op Ternate en mogelijke militaire bescherming van Ternate's handelsbelangen in de Indische archipel, kreeg hij toestemming zijn zaken af te handelen. Na vijf dagen vertrok hij met zes ton kruidnagelen in de ruimen van zijn schip, de *Golden Hind* (die hij voor de oostkust van Celebes weer overboord moest zetten om van een ondiepte los te komen).⁵⁷ Hoewel op Drake andere Engelsen volgden – in augustus 1616 lagen er meer dan tien Engelse koopvaarders tegelijk op de rede van Ternate –, heeft een Engelse economische invloedssfeer van enige betekenis in het oosten van de Indische archipel aan het eind van de 16de of aan het begin van de 17de eeuw niet bestaan. Gaande de 18de eeuw veranderde dat geleidelijk; bovendien hebben de Engelsen bijgedragen aan de afbraak van de Iberische belangen in Azië.⁵⁸

Nadat de Engelsen ervan hadden afgezien een factorij op Ternate te openen, deed een Spaanse expeditieleger uit de Filippijnen onder Don Sebastian Ronquillo in 1582 een poging Ternate te bezetten. Pablo de Lima, die getrouwd was met een nicht van de sultan van Tidore, was al voor het vertrek uit

S^r. FRANCIS DRAKE.

In: *An historical account of all the voyages round the world, performed by English navigators*, I, t.o. 1

de Filippijnen benoemd tot gouverneur van de Molukken, doch wegens fel verzet van de Ternatanen en ziekte onder de Spaanse troepen liep deze expeditie op niets uit; een volgende poging in 1885 trof hetzelfde lot.⁵⁹

Hoewel Engelse boekaniers, handelsvaarders die zich bij gelegenheid niet voor roof en kaping schaamden, nooit geheel afwezig waren in de archipel, kwam Engeland als handelsnatie er vooreerst niet aan te pas. De Nederlanders, die sinds het samengaan van Spanje en Portugal in 1580 formeel ook in oorlog waren met de Portugezen (tot aan het Twaalfjarig Bestand, dat in 1609 inging en aan Spaanse zijde een stilzwijgende – doch nog lang geen *de facto* – erkenning was van de onafhankelijkheid van de Republiek), waren ambitieuzer en meedogenlozer en beschikten over een aanzienlijk grotere handelsvloot dan Albion.⁶⁰ Met twee schepen, de *Amsterdam* en de *Utrecht*, bezochten ze voor het eerst in mei 1599 Ternate, waar ze hartelijk welkom werden geheten en zoveel kruidnagelen konden laden als zij wilden. Sultan Saidi Berkat (1584-1606)⁶¹ had snel het vertrouwen

57 *The World Encompassed*, 84-95; Thrower, *Sir Francis Drake*, 73.

58 *Australische Navigatien*, 114.

59 De Zuñiga, *An historical view of the Philippine Islands*, I, 167, 177.

60 In 1600 telde de Engelse handelsvloot 60.000 ton tegenover de Nederlandse van ruim 200.000 ton, Van Zanden, "Early modern economic growth", 79; cf. Scammell, *The World Encompassed*, 480.

61 Ms. Hägerdal, zie noot 10.

van de Nederlanders weten te winnen en bij hun vertrek een paar maanden later lieten ze ter bezegeling van de nieuwe vriendschap, alsmede om de aankoop van de volgende lading kruidnagelen te regelen, vier bemanningsleden op Ternate achter, onder wie Franck van der Does, de eerste Nederlandse factor in de Molukken.⁶² Dat de Nederlanders bij hun volgende bezoek in juni en juli 1601 weer “seer vriendelijck ende beleefdlijck ontfanghen wierden” wekt dan ook geen verbazing. De sultan kwam zelfs ter begroeting aan boord van het admiraalsschip de *Amsterdam*, zoals Al-Mansur van Tidore 80 jaar eerder vóór hem ter begroeting van de Spanjaarden gedaan had.⁶³

5.3. *Exit van de Portugezen*

Ondermeer uit wraak voor het in beslag nemen van Nederlandse schepen in Iberische havens, vielen de Nederlanders op 8 juni 1601 de Portugese bezettingsmacht op Tidore aan. De strijd eindigde onbeslist en de hoop van de Ternatanen dat de Portugezen verdreven zouden worden, ging opnieuw niet in vervulling. Doch in de jaren 1605-1609, bijna een eeuw na hun komst, viel voor hen definitief het doek. In mei 1605 slaagde een vloot van vijf Nederlandse oorlogsschepen en een aantal kora-kora's van de sultan van Ternate er eindelijk in de Portugezen van Tidore te verjagen. Die trokken zich vervolgens op Makassar in Zuid-Celebes en Gresik en Jortan (of Joartan) in Oost-Java terug. Omstreeks 1600 bevond zich in Jortan een Portugese factorij met zeven of acht handelaren, die specerijen opkochten van inheemse prauwvaarders die de uitvoer vanuit de Molukken beheersten. Makassar ontwikkelde zich in die tijd tot een bloeiende handelsstad, waar naast de Portugezen ook Arabische, Chinese, Indische, Armeense, Deense en andere handelaars verbleven die contacten onderhielden met Europa, Manilla, India, Java, China, Cochinchina (Vietnam), Kambodja, Malakka, Bantam en Siam. De moslim-heerser sultan Ala'uddin (1593-1639) van Gowa woonde omstreeks 1617 misvieringen van de Jezuiten in Makassar bij en ook toen hij daarmee op aandrang van moslimleiders gestopt was, bleef hij de Portugezen welgezind. Portugese pogingen om met oorlogsschepen de Molukken en Banda te bezetten of heroveren of het door Ambonezen belegerde fortje op Ambon te ontzetten, liepen – letterlijk – op de klippen of werden door de Nederlanders – eveneens letterlijk – de grond in geboord. De Portugezen bleven op Solor varen en behielden ook een handelspost op de noordoostkust van Timor.

In de loop van de 17de eeuw verstevigden de Nederlanders hun positie in maritiem Zuidoost-Azië (en elders) en sloten een reeks contracten met inlandse vorsten, terwijl ze Spaans Manilla aanvielen en de Portugese verbindingen met Java, India, China, Japan en Europa ontregelden en tenslotte wegvaagden. Na de aftocht uit de Grote Oost van de Engelsen in 1623 (“Amboyna massacre”) en later van de Spanjaarden, de inname van Malakka in 1641 en van Makassar in de jaren 1660 hadden de Nederlanders wat Europese concurrentie betref het rijk alleen. Al eerder was voorgesteld ook de Aziatische concurrentie te elimineren, doch dat bleek in de praktijk onmogelijk; slechts een zekere mate van regulering was realiseerbaar, terwijl later in de eeuw de inheemse prauwvaart zelfs profiteerde van de door de VOC gegenereerde handelsstromen en groeide.

In het eerste contract van de VOC, die namens de Republiek handelde, met Ternate (1607) werden drie, door latere contracten aangevulde en nader uitgewerkte zaken vastgelegd: 1. beide partijen ver-

---

62 “Waerachtigh verhael”, 28, 41; Roelofs, “Kort ende waerachtigh verhael”, 6.

63 Of Verdoes. Roelofs, “Kort ende waerachtigh verhael”, 6, 7.

plichtten zich om gezamenlijk de Spanjaarden uit de Molukken te verdrijven; 2. de Nederlanders kregen de exclusieve rechten om de nagelen op te kopen; 3. beide partijen onthielden zich van bemoeienis met de interne aangelegenheden van de ander, waaronder geloofszaken.⁶⁴

In februari 1605 namen de Nederlanders het Portugese fort te Ambon over en in juni 1608 het Spaanse fort te Tafasoho op Makian. Daarnaast bouwden ze versterkingen op Ternate, Moti, Bacan, Jailolo en Tidore. Deze waren in eerste instantie bedoeld als tegenwicht tegen de Spanjaarden die, gesteund door een contingent Portugese soldaten, in april 1606 het voormalige Portugese fort nabij de hofstad Gammalamma op Ternate in bezit hadden genomen en een aantal manschappen op Tidore, Bacan en Makian hadden gelegd. In de visie van de beleidsmakers en bestuurders van de VOC, die veel ambitieuzer en commerciëler ingesteld waren dan de Portugezen en Spanjaarden ooit geweest waren, dienden deze (en de andere) VOC-forten en -entrepots ook ter ondersteuning van hun streven om, eventueel geregisseerd vanuit Batavia (gesticht in 1619), de handelsvaart binnen het gebied dat zich uitstrekte van Perzië en Gujarat tot China en Japan zo niet in handen te krijgen dan toch wel daar maximaal van te profiteren, waarmee naar verwachting veel meer verdiend kon worden dan met de vaart op Europa. De VOC heeft dan ook veel krachtiger dan de Portugezen geprobeerd deze regionale handelsvaart in eigen hand te houden. Ze heeft, behoudens enkele uitzonderingen, het Portugese systeem van concessies niet overgenomen, noch veel ruimte gelaten aan de (streng gereguleerde) prauwvaart.⁶⁵

---

64 Heeres, *Corpus Diplomaticum*, I, 50-53.

65 Hierover Andaya, *World*, hfdst. 5.

6. Slotwoord

Aan de ondergang van de Portugese *Estado da India* heeft een reeks van factoren ten grondslag gelegen, die zowel van militaire en technische als van financieel-economische en politieke aard waren.⁶⁶ Maar wat de Molukse archipel betreft mag als factor het gewelddadige en wrede optreden van de Portugezen niet over het hoofd gezien worden, evenmin als hun onredelijke eisen aan de kruidnagelleveranciers en hun grenzeloze bemoeienis met de interne aangelegenheden van de Molukse eilandnaties. Na verschillende kleine opstanden verloren die tenslotte definitief hun geduld en verjoegen de bezetters. Ze beseften echter dat ze het in een snel veranderende wereld niet zonder machtige bondgenoten en zakenpartners konden stellen en zochten nieuwe: eerst werden de Engelsen uitgenodigd doch toen die weigerden viel de keus op de Nederlanders. Dusdoende hebben de Molukkers al in een vroeg stadium de bijl gelegd aan de wortel van het Portugese handelsimperium in hun deel van de wereld en een bijdrage geleverd aan de stichting van een nieuw handelsimperium, het Nederlandse.

---

66 Van Veen, *Decay or Defeat?*, 65-96; Scammell, *The World Encompassed*, 290-298.

Bronnen en literatuur

Amoretti, Charles, uitg. en vert., “Voyage round the World, by the Cavallero Antonio Pigafetta, a Gentleman of Vicenza”, in: John Pinkerton, *A general collection of the best and most interesting voyages and travels in all parts of the world*. Deel XI. (Londen: Longman e.a., 1812) 306-381

Andaya, L., *The World of Maluku*. Hawaii: University of Hawaii Press, 1993

Argensola, B.L. de, *The discovery and conquest of the Molucco and Philippine Islands*. Londen, 1708

“Australasian Islands. Papua, or New Guinea”, *The Colonial Magazine and Commercial-Maritime Journal*. (sept.-dec. 1841, Deel VI), 74-85, 182-196, 302-309, 444-456

Australische Navigatien Ontdeekt door Iacob Le Maire ende Willem Cornelisz. Schouten. Inde Jaeren 1615. 1616. 1617, in: Johan van Twist, *Generale Beschrijvinghe van Indien*. Batavia: Druckerye vande Gansen Pen, 1638.

Blair, E.H., J.A. Robertson, eds., *The Philippines, 1493-1898*. 55 delen. Cleveland: A.H. Clark Co., 1903-1909

Bois, J.P.I. du, *Vies des Gouverneurs Généraux, avec l'abrégé de l'histoire des établissemens Hollandois aux Indes Orientales*. Den Haag: P. de Hondt, 1763

Burney, James, *A Chronological History of the Discoveries in the South Sea or Pacific Ocean*. Deel I. Londen: G. en W. Nicol, 1803

Corteseão, A., *The Suma Oriental of Tomé Pires, an account of the East, from the Red Sea to Japan, etc.* Londen: Hakluyt Society, 1944

[Dodonaeus, R.,] *Herbarius of Cruydt-Boeck van Rembertus Dodonaeus*. Leiden: Inde Plantijnsche Druckerij van F. van Ravelingen, 1608

Donkin, R.A., *Between East and West: the Moluccas and the traffic in spices up to the arrival of Europeans*. Philadelphia: American Philosophical Society, 2003

“De eerste Schipvaerd der Hollandsche Natie naer Oost-Indien”, in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie. Vervatende De Voornaemste Reysen, by de Inwoonderen der selver Provincien derwaerts gedaen*. Verzameld door Isaac Commelin. (J. Janssonius, 1646), 1-112

Fraassen, Ch.F. van, *Ternate, de Molukken en de Indonesische archipel*. 2 Delen. Diss. RU Leiden, 1987

Fraassen, Chris F. van, “Dynamiek in een gespleten wereld”, in: *Een vakkracht in het Koninkrijk. Kerk- en zendingshistorische opstellen*. Onder redactie van dr. Chr.G.F. de Jong. (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2005) 54-66

Frederick, Caesar, “A voyage to the East Indies, and beyond the Indies, &c.”, in: *Hakluyt’s Collection of the Early Voyages, Travels, and Discoveries, of the English Nation*. Nwe uitg., deel II. Londen: R.H. Evans, e.a., 1810

Galvão, Antonio, *Tratado — de todos os descobrimentos antigos & modernos*, Uitg. d. Francisco de Sousa Tavarez, 1563

Gelpke, F.S., “Een ondernemende apotheker in het Verre Oosten”, in: *Oosterse omzwervingen. Klassieke teksten over Indonesië uit Oost en West*. Harry A. Poeze, bew., (Leiden: KITLV Uitgeverij, 2000) 53-80

The Geography of Strabo. Hamilton, H.C. en W. Falconer (vert.). 3 Delen. Londen: H.G. Bohn, 1854

Gervaise, N., *Description historique du Royaume de Macassar*. 3 Delen; Parijs, 1688

Hall, K.R., “Economic History of Early Southeast Asia”, in: N. Tarling, ed., *The Cambridge History of Southeast Asia*. Deel 1: *From Early Times to c 1800*. (Cambridge: Cambridge University Press, herdr., 1994) 183-275

Heeres, J.E. ed., *Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum: verzameling van politieke contracten en verdere verdragen door de Nederlanders in het Oosten gesloten, van privilegebrieven aan hen verleend, enz.* uitg. en toegelicht door J.E. Heeres. Deel I (1596-1650). 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1907

[Herrera, Antonio de,] *Historia General de los Hechos de los Castellanos en las Islas y Tierra Firme del Mar Oceano*. Escripta por Antonio de Herrera. Decada Terzera [III]. Madrid, 1601

[Herrera, Antonio de,] *Historia General de los Hechos de los Castellanos en las Islas y Tierra Firme del Mar Oceano*. Escripta por Antonio de Herrera. Decada Setima [VII]. [Madrid, 1601]

Histoire de Portugal, contenant les entreprises, nauigations, & gestes memorables des Portugallois etc. Comprinse en vingt livres, dont les douze premiers sont traduits du latin de Jerome Osorius. S.l.: Fr. Estienne, 1581

An historical account of all the voyages round the world, performed by English navigators. Vier delen. Londen: F. Newbery, 1774/5

L'Institution des loix, coustumes et autres choses merueilleuses & memorables tant du Royaume de la Chine que des Indes contenues en plusieurs lettres missives envoyées aux Religieux de la compagnie du nom de Iesus. Parijs: S. Nyvelle, 1556

Itinerario, Voyage ofte Schipvaert van Jan Huyghen van Linschoten naar Oost ofte Portugaels Indien. Amsterdam: C. Claesz, 1596

Jacobs, H., ed., *Documenta Malucensia*. 3 Delen. Monumenta Historica Societatis Iesu 109 (1974), 119 (1980), 126 (1984). Rome: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1974-1980

Kerr, R., *A General History and Collection of Voyages and Travels, arranged in systematic order.* Deel II. Edinburg: Wm. Blackwood e.a., 1811

Lardner, D., *The history of maritime and inland discovery.* 3 Delen, Londen: Longman e.a., 1830

Pigafetta, A., *Magellan's Voyage: A Narrative Account of the First Circumnavigation.* Vert. en uitg. d. R.A. Skelton. 2 Delen. New Haven, 1969

Roelofs, R., "Kort ende waerachtigh verhael van de tweede Schipvaerd by de Hollanders op Ost-Indien ghedaen etc.", in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche geoctroyeerde Oost-Indische compagnie. Vervatende de voornaemste reysen, by de inwoonderen der selver provincien derwaerts gedaen.* Verzameld door Isaac Commelin. (J. Janssonius, 1646), 1-31

Scammell, G.V., *The World Encompassed. The first European maritime empires c. 800-1650.* University Paperback, 1987

Schouten, W., *Reistogt naar en door Oostindiën.* 2 Delen. Utrecht: J.J. van Poolsum, e.a., 1775

Thrower, Norman J.W., ed., *Sir Francis Drake and the Famous Voyage, 1577-1580. Essays commemorating the quadricentennial of Drake's circumnavigation of the Earth.* Los Angeles: UCLA, 1984

Tiele, P.A., *De Europeërs in den Maleischen archipel.* 9 Delen. 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1877-1887

Veen, E. van, *Decay or Defeat? An inquiry into the Portuguese Decline in Asia 1580-1645.* Leiden: Research School of Asian, African, and American Studies, 2000.

“Waerachtigh verhael van de Schipvaerd op Oost-Indien ghedaen by de acht Schepen in den jare 1598 van Amsterdam uyt-ghezeylt etc.”, in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische compagnie. Vervatende de voornaemste Reysen, by de Inwoonderen der selver Provincien derwaerts gedaen*. Verzameld door Isaac Commelin. (J. Janssonius, 1646), 1-42

Wake, C.H.H., “The changing pattern of Europe’s pepper and spice imports, ca 1400-1700”, in: *The Journal of European Economic History*, deel VIII, afl 2, (sept. 1979), 361-403

Widjojo, M.S., *Cross-Cultural Alliance-Making and Local Resistance in Maluku during the Revolt of Prince Nuku, c. 1780-1810*. Diss. RUL, 2007

The World Encompassed By Sir Francis Drake, Carefully collected out of the notes of Master Francis Fletcher Preacher in this employment, and divers others his followers in the same. Londen: Nicholas Bourne, 1628

Zanden, Jan Luiten van, “Early modern economic growth. A survey of the European economy, 1500-1800”, in: Maarten Prak, ed., *Early Modern Capitalism: economic and social change in Europe 1400-1800*. (Routledge Explorations in Economic History, Londen: Routledge, 2001), 67-84

Zuñiga, M. de, *An historical view of the Philippine Islands: exhibiting their discovery, population, language, government, manners, customs, production and commerce*. Vert. d. John Maver. Londen: J. Asperne e.a., 1814